

## **Szakdolgozat**

# **Az angol Ipari Forradalom recepciója Magyarországon a 20. század első felében**

**Írta: Káli Róbert**

**Szak: Történelem MA**

**Témavezető: Dr. Lévai Csaba**

**2014.04.15**

## 1.0.Bevezetés

Az emberiség történelmében számos olyan pont akad, melyet az átlagember vagy a kutató fordulópontnak hívhat. Ennek meghatározása természetesen mindig szubjektív. Egy a politikai eseménytörténetet kedvelő személynek nagy valószínűséggel egy háború, egy uralkodó felemelkedése vagy bukása jelenti ezt. A politikai esztörténészeknél bizonyos filozófiai iskolák, politikai csoportosulások megjelenése a döntő jelentőségű. A gazdaság és/vagy társadalom iránt érdeklők számára pedig olyan folyamatok töltik be ezt a szerepet, mint az ipari forradalmak jelenségei, urbanizációs folyamatok, recessziók és progresszív korszakok, gazdasági berendezkedések különböző fajtái. Ezek közül az egyik ipari forradalomra még hozzá a nagy brit Ipari Forradalomra esett a választásom.<sup>1</sup> Ennek indoklása azon alapszik, hogy az említett folyamatokon Európa legtöbb országa keresztülment, és a kutatók – véleményem szerint, gyakran helytelenül – az ipari forradalmak korszakához, azon belül is az brit Ipari Forradalomhoz hasonlítják saját országuk adott korszakban megfigyelhető állapotát. Sokszor úgy tűnik, hogy az Ipari Forradalom a gazdaság- és társadalomtörténet alfájává és ómegájává lett az évek során. Ennek okát Kövér György fogalmazta meg: „szinte valamennyi fogalmunkat, mellyel a tőkés-bérmunkás viszony kialakulását (az un. eredeti felhalmozást), avagy a modern nemzetgazdaság születését (az ipari forradalmat) illetjük, a brit szigetország 18-19. századi történelmi kútjából merítettük”. Később így folytatja: „[...] miután Angliában végbement az un. eredeti felhalmozás, lejátszódott az ipari forradalom, a kontinens országai [...] megpróbálkozhattak a gazdasági modernizációval.”<sup>2</sup> E felfogás továbbélését Berend T. Iván frissebb munkája is megerősíti. „A kontinentális Nyugat-Európa sikeres iparosítása a brit Ipari Forradalom vívmányainak alkalmazásával kezdődött. A modern gépi erővel ellátott textil és acélgyárak telepítései, a gőzgép alkalmazása és a vasút mind Britannia nyugat-európai közvetlen hatását mutatják az átalakulási időszak elején.”<sup>3</sup> E folyamatok historiográfiai következményeinek köszönhetően a témaválasztás számomra egyértelműnek tűnik.

Dolgozatomban ezért az Ipari Forradalom magyarországi recepcióját dolgozom fel, melyben kísérletet teszek bemutatni a huszadik század első felének történeti, szociológiai, és

---

<sup>1</sup> Az Ipari Forradalmat David S. Landes nyomán írom ilyen alakban, aki szerint a nagy kezdőbetűvel írott Ipari Forradalom Angliában ment égbé, míg ipari forradalom már számos országban volt. David S. Landes : Az elszabadult Prométheusz, Gondolat Kiadó, 1986. 11-12.

<sup>2</sup> Kövér György: Iparosodás agrárországban, Gondolat Kiadó, 1982. 7-8.

<sup>3</sup> Berend T. Iván: Economic History of Nineteenth Century Europe Diversity and Industrialization. Cambridge University Press. 2013. 196-197.

közgazdasági értelmezéseit. Így elsősorban különböző Ipari Forradalom meghatározások elemzése alkotják munkám nagy részét, aminek köszönhetően a fogalomtörténet kategóriájába is beillik. Az elemzés mégis főleg historiográfiai jellegű, hiszen a meghatározások bemutatásában a különböző tudományágak és személyes tényezők alakulását is meghatározó tényezőnek tekintettem. Ennek köszönhetően munkám végére remélhetőleg sikerül rámutatnom, hogy nincs vagy csak nagyon ritka a két egymáshoz hasonló fogalomalkotás.

Szakedolgozatom struktúrája két tengely körül „forog”. Az első a kronológiáé. E dimenziót a magyarországi historiográfia két korszaka alkotja. A dualizmus korának utolsó két évtizede, s az azt követő két világháború közötti történetírás paradigmája. Ennek indoklása igen egyszerű: tudomásom szerint korábban nem születtek olyan munkák, melyek a dolgozat komolyabb előzményeül szolgálhatnának. A második tengely, mely hosszában vágja keresztül a munkámat, abból a helyzetből fakad, hogy egy recepció vizsgálatáról van szó. Ennek köszönhetően a magyarországi korszak csak akkor kap értelmet, ha az angol nyelvű irodalomhoz hasonlítom azt. Így a magyar és az angol nyelvű irodalomról szóló részek felváltva szerepelnek, annak érdekében, hogy előbbit utóbbihoz lehessen „mérni”. Az idegen nyelvű munkák esetében sem törekszek a teljes körű bemutatásra, sőt, a magyar irodalomtól eltérően itt egy olyan kép kialakítást tűztem ki célul, amely egyedül a fő irányvonalait mutatja be az Ipari Forradalom körüli kutatásoknak. E mögött többek között az áll, hogy munkám elsődlegesen Magyarországra összpontosít, s ha a két oldalt egyenlő mértékben dolgoznám fel, az messze túllépné egy szakedolgozat kereteit. A kutatás e dimenziójához mindenképpen megjegyzendő: esetenként nem lehet elválasztani a két szintért. Ez általában a közvetlen átvételek, fordítások terén vont maga után problémát, amit úgy oldottam fel, hogy egy adott munka mindkét ország fejezetében helyet kapott. Így például az Arnold Toynbee kötetnél, jól látszik a magyarországi és az angliai fogadtatás közötti különbség.

A téma egyik legnagyobb problémája a történetírás nagy kérdéseire képest látszólag marginális volta. Ennek köszönhetően számos olyan személy bukkan fel benne akik, mondhatni egyérintőzve foglalkoztak az Ipari Forradalom kérdésével, ráadásul a történetírás szempontjából kevésbé ismert kutatókról van szó. Ennek ellenére, hogy a különböző életrajzi adatok, ne hígítsák fel munkámat, az ilyen részleteket csak a legszükségesebb esetekben közöltem.

Szakedolgozatom írása közben többször előkerült az a kérdés, hogy melyek a fontosabb és kevésbé fontosabb, esetleg elhagyható munkák. Hol húzzam meg azt a határt, ami a vizsgált művek tartalmára vonatkozik? Több munkával is találkoztam, amiben a tárgyalt folyamatokat igaz bemutatták, de az információk eredete kimaradt, s valójában csak két politikai eseménytörténetet tárgyaló fejezet között szolgált betétként. Az ilyen köteteket végül is elhagytam, mert azok nem alakítottak ki valódi koncepciót, a többihez képest felületesen álltak a kérdéshez.

Ahogy említettem korabeli kutatók gondolatviláguknak megfelelően írták meg munkájukat, melynek köszönhetően, van, hogy nem említik a fogalmat, ám gyakorlatilag annak valamilyen értelmezését adják elő műveikben. Egyes ilyen értelmezésekben az Ipari Forradalom nem létezik, s ebben a megközelítésben dolgozatom címe inkább úgy szólhatna, hogy *Az Angliában a 18-19. század fordulóján bekövetkezett gazdasági és társadalmi változások magyarországi recepciója a 20. század első felében*. Annak oka, hogy mégsem ezt kapta címéül, a tudományban jelenleg elfogadott terminológiában továbbá a cím egyszerűbb és kifejezőbb mivoltában keresendő.

Ezt követően szeretnék néhány konkrétabb kérdést is vizsgálni azon belül, hogy milyen Ipari Forradalom értelmezések voltak a köztudatban. Fontosnak tartom maguknak a koncepcióknak a vizsgálatát és a „folyamatosság” vagy „egy új korszak kezdete” kérdéseit. Az előbbi esetben mindenképpen ki kell térnem az összetevőkre. Úgy gondolom, hogy a legizgalmasabb azt megkeresni, hogy mire épülnek ezek a koncepciók. Mivel jelen írás terveim szerint egy szélesebb kutatás első nagyobb állomását jelenti, talán nem baj, ha annak későbbi részleteire is kitérek egy kicsit. Ha csupán az angol irodalmat tekintem, számtalan tanulmány könyv született mára a témáról. Ennek kapcsán arra lehetne következtetni, hogy utóbbiak, már csak a magukét hajtják, s tulajdonképpen, ha ilyen sok kutató, ilyen sokáig vizsgálta a folyamatokat, akkor valószínűleg már mindent megírtak róla. A tendenciák azonban mást mutatnak. A különböző értelmezési keretek sokaságát találhatja az, aki átnézi az Ipari Forradalom irodalmát. A folyamat sokrétűsége úgy tűnik a soha ki nem fogyó lehetőségek tárházát jelenti a kutatók számára.

Végül bevezetésemben rá kell térnem a vizsgált korszakokban kiadott, a témával foglalkozó irodalom jellemzőire. Az Ipari Forradalom nem tartozott a magyar történetírás főbb kutatási, érdeklődési területei közé, s ez annyira igaz, hogy sok esetben nem külön kötetben tárgyalták a magyarországi szakemberek. Általánosságban jellemző továbbá ezen a

téren, hogy – néhány kötetet leszámítva – helyi kutatók tollából származtak az írások, melyek természetesen a külföldi irodalomból eredő információkat sűrítették egybe. Sokat elárul a történetírás iparosodáshoz fűződő viszonyáról, hogy a munkák legtöbbször a téma nem szerepelt sem központi helyen, sem kiemelt módon.

A huszadik század Magyarországon megjelent munkákra általában igaz, hogy csak ritkán tartalmaznak lábjegyzetet, mely nagyban nehezítette a munkámat. Ha ebből a szempontból tekintek erre az időszakra, akkor talán egységesnek lehetne nevezni, hiszen egyébként a 1920-30-as évekre már elvárás lett a lábjegyzetelés használata szakmai körökben.<sup>4</sup> Ennek ellenére sokszor, csak a kötet végén, felsorolásszerűen, jobb esetben címszavazva szerepelnek ezek az információk.

## **2.0. A dualizmus utolsó másfél évtizedének recepciója.**

### **2.1. Az Ipari Forradalom értelmezései az angol nyelvű irodalomban**

Ahhoz, hogy a dualizmus utolsó éveiben lefolyt magyarországi recepciót megértsük, először az Angliában elért kutatási eredményeket kell áttekinteni. A mai értelemben vett Ipari Forradalom, mint fogalom Arnold Toynbee (1852-1884) gazdaságtörténész tollából született, aki a közismert civilizációelmélet kidolgozójának Arnold Joseph Toynbee-nak (1889-1975) volt a nagybátyja, s aki gazdaságtörténettel, közgazdaságtannal és szociológiával is foglalkozott.<sup>5</sup> Az Oxfordi Balliol College-ban eltöltött tanulmányai után ott is kezdett oktatni, ami mellett egyre több vendégelőadást tartott más intézmények hallgatói számára is, írja F. C. Montague, tanulmányában – mely kétség kívül alanyának szép emlékét kívánta megőrizni.<sup>6</sup> Az életében ki nem adott előadásainak gyűjteményét már 1884-ben publikálták Angliában *Lectures on the Industrial Revolution in England* (Előadások az angliai Ipari Forradalomról)

---

<sup>4</sup> Itt elég csak arra rámutatnom, hogy Szekfű Gyula Három nemzedék című munkáját, többek között a lábjegyzetek hiánya miatt tekintik a mai napig pamfletnek. Romsics Ignác: Clio Büvöletében magyar történetírás a 19-20. században – nemzetközi kitekintéssel. Osiris Kiadó, 2011. 295-296.

<sup>5</sup> Az első leírást a gazdasági átalakulásról Adolphe Jéréme Blanqui francia gazdasági szakember adta, 1837-ben. Véleménye szerint az ipar körülményei még sosem változtak ennyire gyökeresen mióta a társadalom kialakult. Usher szerint a felismerést a Nagy Francia Forradalommal való párhuzam hozta meg. De az *industrielle Revolution* szókapcsolatot már Karl Marx is használja, jóval Toynbee előtt. Sőt már Anna Bezanson 1922-ben kifejtette, hogy a fogalom eredetének meghatározása több személyhez is köthet. Én azért választottam Toynbee-t mivel véleményem szerint a fent említett meghatározások ebből az interpretációból születtek. Abbot Payson Usher: 1920. 247. Karl Marx: Das Kapital, 1867, 356. Anna Bezanson: The Early Use of the Term of Industrial Revolution. In: Quarterly Journal of Economics 36. 1922.

<sup>6</sup> Herbert B Adams (ed.): Johns Hopkins University Studies in Historical and Political Science, Baltimore, 1889. 12-14. F. C Montague: Arnold Toynbee. Baltimore 1889. 8-12.

címen.<sup>7</sup> A kötet nagy érdeklődést keltett az angol történetírás berkeiben. Keletkezése után még negyven évvel később is alapvetőnek számított.

Toynbee kötetében számos az Anglia társadalmát bemutató író (Arthur Young, George King, Daniel Defoe) hív segítségül, saját kutatásait kiegészítve velük. A klasszikus közgazdaságtan alakjai közül pedig Adam Smith, David Ricardo és Thomas Malthus munkáit használta fel. A 17. századi előzmények nem maradnak el, de a súlypont egyértelműen a 18-19. század fordulópontjára esik, ami jól mutatja, hogy Toynbee gondolatvilágában az Ipari Forradalom egy önálló egységként kezelendő. A munka megközelítését tekintve történelmi jellegű, melyben az író közgazdasági, szociológiai elemeket felhasználva mutatja be a tárgyalt korszakot. Nagy jelentőséggel bírnak nála a társadalmi és demográfiai folyamatok. Ezeket gyakran (a 19. századi történészekhez képest) újszerű módon táblázatba foglalva jeleníti meg. A munka oly tekintetben is modern és sokáig egyedülálló, hogy nem leíró, hanem elemző jellegű. A felsorolt szakemberek munkáiból származó eltérő adatokat egymás mellett szerepeltetve mutatja be a társadalmi változásokat. Arra a kérdésre például, hogy mekkora volt a népesség 1700 környékén és mekkora növekedésen ment át a század végére öt különböző számításon keresztül ad a választ.<sup>8</sup> Az ilyen adatsorokon kívül a gazdaságelmélet is központi helyet kapott, így itt is előkerülnek a viták. Egy ide illő példára a céhek és a kontárok közötti kapcsolatot lehet megemlíteni, melyről Adam Smith és Frederick Morton Eden nézeteit ütközteti röviden. Előbbi szerint a céhek folyamatosan üldözték a kontárokat a 17. században, ahogy a középkorban tették. Eden ezzel szemben azon a véleményen volt, hogy a társadalmi átalakulás elnyomta a kiváltságokat, aminek következtében a két fél megfért egymás mellett. Ebből aztán Toynbee azt a következtetést vonta le, hogy Eden szerint az összetűzések csupán a gazdasági recessziók idején jelentek meg.<sup>9</sup> Az Ipari Forradalom „lényege abban rejlik, hogy a szabad verseny felváltotta azokat a középkori szabályozásokat, amelyek az előtt ellenőrizték a javak termelését és megoszlását. [...] A közös földművelési rendszer pusztulása; a közös és művelés alatt nem álló földek nagy mértékben keresztülvitt elkerítése és a kisbirtoknak nagyokká való átalakítása” tette lehetővé a „mezőgazdasági forradal[mat]” amely „olyan nagy szerepet játszik [...] mint a kézműves-iparágak forradalma”. A földművelő lakosság csökkenése „viszonylagos és tényleges”. „Egyidejűleg ezzel a változással a népsűrűség központja Közép-Angliából átcsúszott északra”.<sup>10</sup> Az ipar területén „a házi munka rendszerét felváltja a gyári rendszer [amin belül] négy nagy találmány

<sup>7</sup> Arnold Toynbee: Lectures on the Industrial Revolution in England, London. 1884.

<sup>8</sup> Arnold Toynbee: 1909. 10-11.

<sup>9</sup> Arnold Toynbee: 1909. 67-68

<sup>10</sup> Arnold Toynbee: 1909. 82-87

megváltoztatta a gyapotipar képét: fonó-jenny [...] water-gép [...] Cropton mule-ja [...] és az önműködő mule. [...] Tizenöt év alatt a gyapotipar a háromszorosára nőtt [és] a gyáripari rendszer tovább fejlődött [amihez] a kereskedelem kiterjedése is hozzájárult”.<sup>11</sup> Emellett fontos volt még a csatornázás fejlesztése is, aminek következtében nőttek a járulékok és az életminőség is javult.

Toynbee hangsúlyosan foglalkozik a munkásokkal illetve a parasztsággal is. Utóbbiakról úgy vélekedik, hogy bár „keményen sújtották” őket a fent említett változások de végeredményben jól jártak. A munkásokat – a korabeli közvéleménnyel ellentétben – jó irányba fejlődő társadalmi réteggént jellemezi. Ezt a helyzetet a gazdasági fellendülésnek köszönhetik, amiből anyagilag ez a réteg is profitált. Kitér arra, hogy a tanulmány írását megelőző évtizedekben jelentős kulturális felzárkózást tudhatott magáénak az ipari munkásság.<sup>12</sup>

Ehhez képest a 20. század első évtizedeire kialakult értelmezési vonulatok közül két jól elhatárolható irányzat alakult ki az angol kutatók között. Ezeket jól reprezentálja A. P. Usher és M. O. Meredith eltérő megközelítése. Előbbi erősen kritikus azzal, ahogy az eseményt kiemelték a történelem sodrából. Az új időszakokat gazdasági szemszögből a 11-12. század hozta a városok felemelkedésével. Ekkortól számítva a munkamegosztás sokkal nagyobb volt, mint az valaha is az ókortól kezdve. Ennek köszönhetően a munkások és alkalmazói között nagyobb lett a vagyoni különbség. A városok és a vidék között felélénkült a kereskedelem. Ám ebben még mindig megvoltak a középkor elemei melyek majd csak az Ipari Forradalommal tűntek el. Gaskellen és Henry de Beltings Gibbinsen keresztül röviden bemutatta, milyen gyorsnak tekintették a folyamatot a kortársak és az utókor egyaránt. Ezt a képet kísérli meg megbontani. Véleménye szerint „a mozgalom nem volt hirtelen és erőszakos: a találmányok egyaránt eredmények és okozatok” mellyel a folyamatosságra utal Usher.<sup>13</sup> Munkájában kitér Toynbee-ra, aki szerinte egy a korábbinál másabb Ipari Forradalom képet alkotott mely már szélesebben áttekinti a folyamatot, ám a leszez fair állapotát, annyira kíváncsún tartja, hogy az már-már azt sejteti, hogy a korszaknak az individuális szabadság a legfontosabb vívmánya. Karl Marx interpretációját is bemutatja, aki a kapitalista ipar megjelenését emelte ki a folyamatból. Ezt Usher elveti, hiszen véleménye szerint a középkor óta egy folyamatos növekedés látható az iparban, mely szabad munkaerőn alapult. Ezek csak mértéküket tekintve nagyobbak. A tömegekkel való termeltetés

---

<sup>11</sup> Arnold Toynbee: 1909. 88-90

<sup>12</sup> Arnold Toynbee: 1909. 163-167

<sup>13</sup> Abton Payson : An Intoduction to the Industrial History of Britain, Houghton Mifflin . 1920. 248-249.

újszerűségét az ókori rabszolgasággal, a gyárakét XIV. Lajos vagy a Tudor korszak nem túl sikeres, de erre a hasonló célra létrehozott üzemeivel cáfolja.<sup>14</sup> Toynbee munkájának jelentősége megkérdőjelezhetetlen abban az értelemben, hogy egy nagy és termékeny vitát indított el a kérdéskörrel kapcsolatban.

M. O. Meredith sokkal inkább Toynbee nyomdokain haladva külön hangsúlyozandó fejleményként kezeli az Ipari Forradalmat. Ez többek között azon is látszott, hogy elfogadta, hogy a tárgyalta korszak 1760 és 1830 közé volt tehető. A korszak kezdetét megelőző másfél évszázad az Ipari Forradalom előkészületének időszaka, mely lassan és a legtöbb esetben láthatatlan módon történt. A fő módosulások, a mezőgazdaságban, a textiliparban és a külkereskedelemben mentek végbe, de „nem történtek nagyobb stuktúrális változások”. 1760 után a régi rend korábban „abnormálisan lassú” átalakulása hirtelen az emberek számára is láthatóvá vált.<sup>15</sup> Az alapfelfogás szerint az Ipari Forradalmat egy maroknyi ember idézte elő, akiknek – Meredith szerint hasonlóan a Nagy Francia Forradalomhoz – évszázadok változásai hozták létre a megfelelő körülményeket. Ezeket három csoportba sorolta: az ipart korlátozó rendelkezések eltörlése, a gazdasági racionalizáció folyamata és végül olyan politikai események, mint mondjuk a gyarmatosítás, mely piacot nyitott a megtermelt javak számára.<sup>16</sup> A találmányokat központba helyezve a gazdaság egyes szektorait két nagy csoportra osztotta. Az egyik csoportba azok az ágazatok kaptak helyet, melyek csupán megújultak, míg a másodikban azok találhatók, melyek régi termelési formáit már nem lehetett továbbfejleszteni, így teljes változást kellett alkalmazniuk szerkezeti téren. Az első területen a gazdasági szektorok közül a mezőgazdaságot, a textilipart, a bányászatot, a gépipart és a közlekedést emelte ki. A másodikban is helyet kapott a mezőgazdaság, de nem technikai hanem strukturális szinten, illetve ide került a szállítás és a gyártási szektor is, ahol a tömegtermelés eredményeivel illetve kihívásaival kellett megküzdeni.<sup>17</sup> Az angol irodalom képét azonban nem lehet a fekete és fehér szembenállására leegyszerűsíteni.

A 20. század elején már pályafutását befejező W. J. Ashley személetmódja úgy helyezkedik el a két szélső tábor között, hogy az inkább az Usher féle táborhoz kapcsolható.<sup>18</sup> Pályájának kezdetén, a fogalom teljes használata nélkül beszél az átalakulásokról. Ez magában megerősíti azt, hogy a 19. század végén, még nem hogy a vita nem alakult ki, de

---

<sup>14</sup> Abton Payson Usher: 1920. 250-151

<sup>15</sup> M. O. Meredith: Outlines of the Economic History of England Study in Social Developement. London, 1908. 201-214. 181.

<sup>16</sup> M. O. Meredith: 1908. 232-232

<sup>17</sup> M. Meredith: 1908. 242-260.

<sup>18</sup> Ashley munkásságáról bővebben: James Thompson: History of Historical Writng II The Eighteenth and the Nineteenth Centuries. Macmillan, 1942. 241.

maga a fogalom sem terjedt el. Már 1888-ban kiemelte, hogy a közgazdaság-, és a történelemtudományoknak a múlt szemével kell folytatni a vizsgálódást, ettől függetlenül kérdései – véleményem szerint – inkább a jelenre mint a múltra irányulnak.<sup>19</sup> A korábban említett, később született munkáktól eltérően a gazdasági folyamatokat a jog és a hatalom által biztosított keretek között vizsgálta, melyek mellett a közösségek (kereskedők, céhek, falvak) részvétele ugyanolyan fontos a koncepcióban. Ehhez képest majd 25 évvel későbbi munkájában úgy gondolja, hogy az angol „manor” volt az alapja a gazdasági fejlődésnek a mezőgazdaságban, a céhek pedig az iparban töltötték be ugyanezt a szerepet. Ekkora alakult ki Ashley saját Ipari Forradalom képe. A nagy változásokat 1776 és 1782 közé teszi, ami alatt „sokkal nagyobb mértékben és gyorsabban [történtek a változások, melyek] már hosszú ideje folyamatban voltak. Nincs olyan nagy időszak, amelyet szigorúan el lehet szakítani az azt megelőző és az azt követő periódusoktól.”<sup>20</sup> Második munkája azért tesz lépéseket a „másik oldal” felé, mert sokkal jelentősebb szerepet kapnak benne a politikai eseménytörténet egyes eseményei, sok helyen irodalmias a fogalmazás, és kevésbé alkalmazza a – fiatalabb korában még általánosan használt – gazdasági szaknyelvet.

Látható módon az Ipari Forradalom körüli kérdések az angol gazdaságtörténészek számára fontos problémát jelentettek. A kutatás alig több mint húsz év alatt igen magas szintre jutott, amit jól mutat a Cambridge Modern History 1902 és 1912 között kiadott sorozatának tízes sorszámot kapott kötete. Két nagyobb fejezetet kaptak a gazdasági kérdések, ami terjedelmi tekintetben is jelentős előrehaladás, de a fogalom „bebetonozottságának” is egy jelentős mérföldkövét jelenti. A kötetben túlnyomó részében továbbra is főleg az eseménytörténet kapott helyet, de az említett fejezetek közül az egyiket, a brit közgazdászoknak és elméleteiknek a másikat, a gazdaságtörténetnek szentelték. Az előbbi fejezetről röviden megjegyzendő, hogy a korábbiakhoz képest több szocialista gondolkodó került bemutatásra (például Például Robert Owen vagy Charles Hall munkásságát lehet itt megemlíteni).<sup>21</sup> Az utóbbi fejezet azonban már inkább a témába vág. Írója J. H. Clapham, aki kollegáival (Richard Tawney, Eileen Power) jelentős részt vállalt az angol gazdaságtörténet-írás megalapozásában.<sup>22</sup> A munka a korábbiaknál szintetikusabb módon vizsgálta át a korszakban történt gazdasági változásokat. Emellett, a kötet tartalmának megfelelően egy tág európai látószöveget is bevezetett s így foglalta keretbe a folyamatokat. Mindamellett számos dolgot

---

<sup>19</sup> Sir William Ashley: *An Introduction to English Economic History and Theory*, London 1888. x-xii.

<sup>20</sup> Sir William Ashley: *The Economic Organization of England an Outline History*. London, 1914. 141

<sup>21</sup> Joseph Shield Nicholson: *The British Economists*. In: *Cambridge Modern History X*. Cambridge University Press, 1908. 763-784.

<sup>22</sup> Stuart Macintyre, és társai: 2011. 106-108;

érintett miközben terjedelme rövidebb, mint a korábban említett köteteké. Clapham véleménye szerint az Európában általánosan bekövetkező fejlődés nem csupán az ipari forradalmaknak volt köszönhető. A folyamatot így jellemezte: „Nem csupán ipari forradalom volt. Nem egyszerűen találmányok és feltalálók listája. Nem is csak a tőke és a kapitalista termelés története. Még csak nem is a szabadabbá váló kereskedelem sem a mezőgazdaság szokásból illetve törvényből fakadó szabályozásának megszűnte. Egyrészt a mechanikai találmányok, a tőke növekvő ereje, a szabad gazdaság terjedése, a nemzetközi kereskedelem expanziója, a társadalom elképesztő növekedéséhez vezetett – és ami még fontosabb – az egzakt tudományos módszerek és eredmények részleges felhasználását eredményezte a gazdasági ügyletekben.”<sup>23</sup> Az idézetből jól látszik, hogy a több ipari forradalomról beszél, melyek mellett a „forradalom” kifejezést más területeken is alkalmazta. Az író a dolgozat tárgyához fűződő viszonyát a fentebbi idézet mellett egy másik könyvén keresztül is be lehet mutatni. A kötet első bekezdésében kiemeli, hogy nem a megszokott módon korszakol, ám ami talán még tovább mutat a brit gazdasági evolúció (British Economic Evolution) kifejezést alkalmazta, ami az Usher-hez hasonló gazdasági folyamatosságra utal.<sup>24</sup> Megjegyzendő, hogy Clapham-ra hatással volt Toynbee is így Ashley-vel egyetemben a két szélsőség Meredith és Usher közé lehet elhelyezni. A kép természetesen nem lehet ennyire statikus. Szakdolgozatomban azt a szerepet tölti be, hogy bemutassa, az angol nyelvű szakirodalom milyen hagyományokat épített ki az Ipari Forradalom értelmezése körüli vita kezdetén.

## **2.2. Az Ipari Forradalom magyarországi recepciója a dualizmus utolsó évtizedeiben. (kb. 1895-1920)**

A kutatás jelen állása szerint a legkorábbi bővebb fogalmi meghatározást egy 1900-ban kiadott lexikon adta.<sup>25</sup> Ebben egy közel tíz oldalas szócikk található az Ipari Forradalom kifejezés alatt. Sajnos a kisebb tanulmány méreteivel bíró szöveg írója ismeretlen. Az ellenben biztos, hogy a szakember jól ismerte a Toynbee hagyományain épült Ipari Forradalom elméletet, hisz a rövid irodalmi áttekintésben főleg ő és elméletének örökösei kaptak helyet. Az itt alkotott kép nagymértékben megegyezik a 1884-es munka alapjaival,

<sup>23</sup> John Harold Clapham: Economic Changes. In: Cambridge Modern History X. Cambridge University Press, 1908.. 727-762

<sup>24</sup> John Harold Clapham: An Economic History of Modern Britain, The Early Railway Age 1820-1850. i. jelű oldal. A korszakolás kiemelése, csupán egyetlen érdekesség. Itt ahogy látható, a korszak a vasút kezdeti korszakán kapott értelmet. Ami azért jelent új szempontot, mert Clapham ahogy a Cambridge Modern History lapjain is bemutatta, nyitott volt az új nézőpontokra.

<sup>25</sup> Halász Sándor– Mandelló Gyula (Szerk.): Közgazdasági lexikon : közgazdasági ismeretek tára három kötetben II. kötet. Pallas Irodalmi és Nyomdai Részvénytársaság. 1900. 82-97.

illetve annak főleg Henry de Beltgens Gibbins által továbbgondolt változataival. Ilyen elem például a közlekedés fontossága. „Az egész közlekedésügy kifejlődése kölcsönös hatásban áll a tulajdonképeni ipari forradalommal, azt előmozdítja, tőle nyeri tökéletesbülését. A gyárrendszer pl. egyik jellemző sajátossága, az ipari foglalkozás központosítása egyes helyeken, a közlekedésügy haladása nélkül erre nem lett volna lehetősége.”<sup>26</sup> Ahogy az idézetből is látható a közlekedés itt komolyan meghatározó szerepet kap az ipar kérdéseiben, s a cikk ugyanezt sugallja a mezőgazdasági forradalom során is, mely két folyamat egymásra hatva párhuzamosan ment végbe.<sup>27</sup> A másik igen lényeges újítás a szociálpolitika kiemelése. A szócikk írója szerint Anglia a polgárháború felé tartott, ami a szegénytörvények kudarcainak a romló életkörülményeknek és a gabonatörvénynek volt köszönhető. Ezt végül a társadalmi nyomásra kikényszerített gyártörvények segítségével került el.<sup>28</sup> Az Ipari Forradalom itt valóban egy forradalmi helyzettől összekapcsolt jelenség, mely nem egy hosszú távú folyamat, sokkal inkább egy hirtelen változás eredménye.

Hasonló véleményt alkotott Láng Lajos, aki szintén közgazdász volt. Az angliai gazdasági átalakulást társadalmi színezettel mutatta be. Annak, hogy a közgazdászok ilyen történeti kérdésekkel foglalkoztak két fontos tényezője van. A történetírás részéről szélesebb értelemben abba a 19. századi képbe illik bele, ami szerint a történészek sokáig úgy gondolták Magyarországon, hogy az ilyen és ehhez hasonló kérdések a közgazdászok feladatai közé tartoznak.<sup>29</sup> A közgazdaságtan oldaláról a német történeti a magyarországi szakemberekre gyakorolt hatása magyarázza a jelenséget. Láng munkája elsősorban angol és francia irodalomból táplálkozik, témája a vámpolitika, melynek háttéréként szerepelnek a társadalmi és gazdasági folyamatok. Láng textusán érződik az angol felsőbbrendűség, melyet feltételezésem szerint a munkájához felhasznált Sir John Seeley köztörténeti munkájából vehetett át.<sup>30</sup> Az angol szakember tudományosabb történeti megközelítést próbálta meghonosítani az angol történetíráson belül, a romantikus iskolával szemben. A birodalmi szemléletnek e munkáját tekintve bizonyosan híve maradt ami, Ernst Breisach is megerősít.<sup>31</sup> Láng úgy mutatta be az angol társadalmat, mely egységesen küzd az átalakulás okozta negatívumok ellen. Például, a gyártulajdonos támogatja a szegény munkásokat, az érdeküket

---

<sup>26</sup> Halász Sándor – Mandelló Gyula (Szerk.): 1900. 89

<sup>27</sup> Halász Sándor – Mandelló Gyula (Szerk.): 1900. 84.

<sup>28</sup> Halász Sándor – Mandelló Gyula (Szerk.): 1900. 93-95.

<sup>29</sup> Steven Béla Várdy: Steven Bela Várdy: *Clio's Art in Hungary and Hungarian America*. East European Monographs. Distributed by Columbia University Press. 1985. 57

<sup>30</sup> Sir J. R. Seeley: *The Expansion of England*, Two Courses Lectures. Boston, 1905(1883). 1-20.

<sup>31</sup> Stuart Macintyre – Juan Maignashca – Atilla Pók (Ed.): *The Oxford History of Historical Writing*, Volume 4. Oxford University Press, 2011. 213.

képviseli, ahogy régen az arisztokrácia tette a parasztokkal.<sup>32</sup> Az értelmezésében a földkérdésre, a technikai találmányokra, a központi szabályozásokra (például 1802-től a gyári törvényhozásra, a gabonatorvény hatására) a munkások életkörülményeire helyezi a hangsúlyt. Gazdasági tekintetben az Ipari Forradalom képének értelmezése kissé nehézkes. Egyfelől ahogy ő fogalmaz „A XVIII. század végének legfontosabb mozzanata a nagy ipari forradalom” ami egy kiemelkedő szakaszra enged következtetni. Más részről a 17. század elejétől kezdve egy olyan prosperáló gazdaságot fest le, amelyhez képest nem lehet egyértelműen kijelenteni, hogy az Ipari Forradalom olyan folyamat lett volna, mely a hagyományos módon kiemelkedik a történeti síkból.<sup>33</sup> Az ellentmondás, nem csak ebben a felfogásban jelenik meg. Úgy gondolom, ezek a több nézőpontot képviselő irodalom összemosásának köszönhetőek.

Egy merőben más megközelítési módot alkalmazott Thomas Malthus a *Tanulmány a népesedés törvényéről* az eredeti nyelven először 1798-ban kiadott majd 1902-ben magyarra is lefordított munkájában.<sup>34</sup> Ebben a jól ismert népesedési törvényei mellett, több komoly népmozgalmi adatot is közöl Angliáról, még hozzá egy összehasonlító európai kontextusban.<sup>35</sup> A kötet szellemisége nem csupán azért tekinthető negatív hangvételűnek, mert természetesnek és szükségesnek tekinti a népesség egy bizonyos részének pusztulást, de korát megelőző módon statisztikai számításokkal mutatta ki, hogy a városok népessége, annak rossz életkörülményeiből következő magas halálozási arányszáma miatt, képtelen fenntartani magát. Ezért a vidéki népesség beáramlásának köszönhetően növekedett egy adott város lélekszáma.<sup>36</sup>

Ehhez képest egy jóval komplexebb képet nyújtott a már említett Toynbee kötet. A mű jelenti az első magyar nyelvre fordított szakmunkát az Ipari Forradalomról ami a Magyar Közgazdasági Könyvtár 9. darabjaként jelent meg 1909-ben és viszonylag kimagaslott a kortárs magyar recepcióból.<sup>37</sup> Jó darabig az egyetlen olyan történészi munka volt, mely angolból lett fordítva és teljes egészében a témának volt szentelve. Igaz nem ez az első munka, mely megemlíti a magyarországi olvasóközönség számára a fogalmat, az azonban bizonyos, hogy ez az első, amely teljes egészében ezt tárgyalja. A kötetet a Magyar Tudományos Akadémia Nemzetgazdasági Bizottságának megbízásából adták ki, ami egy olyan kérdést vet fel, mely sosem volt aktuálisabb, mint manapság: hova tartozik a

<sup>32</sup> Láng Lajos: Vámpolitika az utolsó száz évben. Politzer, 1904.

<sup>33</sup> Ernst Breisach: Historiográfia. Osiris Kiadó, 2004, 316. Láng Lajos: 1904. 10-16.

<sup>34</sup> Thomas Robert Malthus: *Tanulmány a népesedés törvényéről*. Politzer, 1902.

<sup>35</sup> Thomas Robert Malthus: 1902. 251

<sup>36</sup> Thomas Robert Malthus: 1902. 236

<sup>37</sup> Arnold Toynbee: Anglia gazdasági forradalma. Politzer, Budapest, 1909.

gazdaságtörténet?<sup>38</sup> Az említett könyvsorozatot Földes Béla szerkesztette, akinek neve nem most bukkan fel utoljára. Érdekes körülménynek tekinthető, hogy megjelenésekor már megszűnt a Magyar Gazdaságtörténeti Szemle, melyben nem találtam hasonló jellegű tanulmányokat. Várdy Béla szerint a folyóiratot és az azt körülvevő gazdaságtörténeti iskolát nagyban befolyásolta anyagi támogatójuk az Országos Magyar Gazdasági Egylet (a továbbiakban: OMGE) akiknek vezetői elsősorban nagybirtokosok voltak.<sup>39</sup> A hiány mögött – ennek tudatában – az állhat, hogy a döntően mezőgazdasági érdekeltségű OMGE szerint nem illet a szemle profiljába az iparhoz, főleg a külföldi iparhoz köthető tanulmányok közlése.<sup>40</sup> A tizenhárom évfolyam tartalomjegyzéke szerint sem lehet a szemlét egy jól kiegyensúlyozott gazdaságtörténeti lapnak tekinteni, ami az írók témaválasztását illeti. Persze azt is meg kell említeni, hogy Magyarország, mint agrár ország szerepelt a kor köztudatában, így a kutatók a korszellemnek megfelelően dolgoztak.<sup>41</sup> A Toynbee munkának Magyarországon nem volt komolyabb visszhangja. A későbbi feldolgozások többsége mellőzte, annak ellenére, hogy az ezekben felhasznált angol nyelvű munkák irodalomjegyzékében – ahogy már említettem – a mű még legalább a 1930-as évekig szerepelt.

---

<sup>38</sup> Itt meg kell említenem, hogy az újabb angol nyelvű gazdaságtörténeti munkákban többször találkoztam ezzel a kérdéssel: Merre tart a gazdaságtörténet? Dolgozatomat egy bizonyos szempontból, ennek a komplex kérdéskörnek megválaszolását célul kitűző kutatás egy állomásának is lehet tekinteni. A napjainkban folyó vita ezért is érinti dolgozatom tárgyát. Valójában az erről folyó diskurzus, nem ismeretlen a magyarországi olvasóközönség körében, hiszen például Kövér György is hosszasan kifejti *A Bevezetés a Társadalomtörténetbe* című munka általa írott fejezetében, hogy a gazdaságtörténet-íráson belül több irányzat is kialakult a hagyományos utak mellett. Ennek köszönhetően ma már az aldiszciplinán belül két egymástól elkülöníthető, de egymásba is mosódó két fő ág figyelhető meg. Az egyik a hagyományos gyökerekkel rendelkező gazdaságtörténet-írás, a másik a közgazdasági módszereket segítségül hívó kliometria. 2013-as munkájában Berend T. Iván egy rövidebb részt szentel a problémának, melyben kijelenti, hogy mindkét oldal ért el eredményeket, de könyvét a történettudományhoz kapcsolja. Kitér a két tábor közöttiek konszenzusos véleményére is, de a hagyományos iskola képviselőinek érveire fekteti a hangsúlyt, (ami mellett sajnálatos, hogy az ellentábort kihagyta rövid elemzéséből). E szerint a közgazdasági módszerek még a mai információ dömpingben sem megbízhatóak. Így nem hihetnek az olyan próbálkozásoknak, melyek hiányos történeti forrásokon alapulnak. A közgazdasági iskola ettől függetlenül mondhatni győzelmet hirdet az előző csoport felett, (mely győzelem nem egyenlő a korábbi munkák elvetésével) s még inkább a kvantifikáció irányába tolnák el a gazdaságtörténetet. Szerintük még mindig, sok az olyan terület, ahol a gyakorlati közgazdaságtan segítségül szolgálhat a kutatásban. Ezt persze hangoztatják is, így születhetett meg, például a David Greasley és Les Oxley által szerkesztett *Economics and History, Surveys in Cliometrics* (Közgazdaságtan és történelem felmérések a kliometriáról) című munka mely címhez hasonlóan a bevezető tanulmány címe is jelzés értékű: *Clio and the Economist: Making Historians Count*. Persze ez a szándék mélyebbre nyúlik vissza, elég itt csak Roderick Floud 1973-ban megjelent munkájára utalnom. Kövér György: *A gazdaságtörténet-írás újabb útjai*. In: Bódy Zsombor, Ö. Kovács József (Szerk.): *Bevezetés a Társadalomtörténetbe*. Budapest, Osiris Kiadó, 2006. 283-303. David Greasley, Les Oxley: *Clio and the Economist: Making Historians Count*. In: David Greasley, Les Oxley (Ed.): *Economics and History, Survey in Cliometrics*. Wiley-Blackwell, Chichester, 2011. 1-20. Berend T Iván: 2013. 15-17. Roderick Floud: *An Introduction to Quantitative Methods for Historians*, Methuen & Co Ltd, London. 1973.

<sup>39</sup> Megjegyzendő, hogy Dékány István 1931-ban ezzel ellentmondóan azon a véleményen állt, hogy a Szemle azért bukott meg mert az csupán forrásfeldolgozásra volt berendezkedve. Steven Béla Várdy: 1985.

60-61. Dékány István: *Gazdaság- és társadalomtörténet*. In: Hóman Bálin: *A történetírás új útjai*. Magyar Szemle Társaság. 1931. 183-236. 187.

<sup>40</sup> Steven Béla Várdy: 1985. 60.

<sup>41</sup> Dékány István: 1931. 193, 222.

A könyv eredeti angol verziója ellenben nem maradt feldolgozás nélkül Magyarországon. Itt Földes Béla tevékenységét lehet kiemelni, aki több mint tíz évvel a fordítás előtt felhasználta a munkát. Életpályájából csupán annyit szükséges itt megjegyezni, hogy széleskörű tudományos tevékenysége eredményeként nem csak Magyarországon, de Európa szerte elismert közgazdásznak számított. 1879-ben például ő alapította meg a Budapesti Egyetem nemzetgazdasági szemináriumát, ami a közgazdaságtanon belül olyan jelentőséggel bírt, mint a történelemtudomány történetén belül ugyanezen korszakban zajlott tanszék és szemináriumalapítások.<sup>42</sup> Az szemléletmódját szorosabb módon Gustav Schmoller-hez és a német történeti iskolához lehet kötni, többek között azért is, mert úgy gondolta, hogy a közgazdaságtani kérdéseket történeti mivoltukban kell vizsgálni, de Kautz Gyula személyén keresztül közvetlenül is hatott rá az iskola személete.<sup>43</sup>

Az 1897-1898-ban megjelent *Társadalmi gazdaságtan* című alapvetően közgazdasági jellegű munkáját először Acsády Ignác mutatta be a nagyközönségnek, ami önmagában jelzésértékű.<sup>44</sup> Így fogalmazott: „a könyvet azonban különösen az teszi érdekessé, hogy [...] ismerteti a történelmi fejlődés menetét a szociál-gazdasági életben. Sokszor kitér a múltra és a modern állapotok alépítményeit, azokat, melyeket az előző nemzedékek raktak le, kutatja és világítja meg...”.<sup>45</sup> Földes szemlélete alapvetően nem történészi, mégis valamelyest rokonítható Toynbee munkájával magyar viszonylatban (ha mondjuk, a klasszikus közgazdaságtan alapműveinek felhasználását veszem közös nevezőnek). A kontextus azonban különböző, mert a *Társadalmi gazdaságtan* a gazdasági folyamatokat egyetemes nézőpontból mutatta be az olasz, francia, angol és német szakirodalom segítségével. Földes értelmezésében az a helyzet állt elő, hogy a kor olvasója megismerhette, mi történt Angliában a 18-19. század fordulója környékén, gazdasági téren, de anélkül, hogy azt valamilyen a történelmi síkból kiemelkedő folyamatként érzékelhette volna. Ez a kép abból következik, hogy az író szerint a történelem folyamán a gazdaság folyamatosan fejlődik. „[...] A történeti fejlődés [...] lényege a gazdasági élet történeti fejlődésnek [abban rejlik, hogy az] átmenet egyszerű alakoktól összetettek felé, természeti viszonyoktól a társadalmiak felé, a hatalomtól, mint szervezési tényezőtől, a munka felé, a megkötöttségtől a szabadság felé” történik.<sup>46</sup> Három különálló, de

---

<sup>42</sup> Erős Vilmos: A magyar történetírás a dualizmus korában. In Valóság 2012. 2 sz, 24.(23-40)

<sup>43</sup> Bekker Zsuzsa (Szerk.): Magyar Közgazdasági Gondolkodás. Aula Kiadó 2002. 471-472. Romsics Ignác: 2011. 107-108. A német történeti iskoláról újabban: Madarász Aladár: A német történeti iskola. In: Bekker: 2002. 768-777.

<sup>44</sup> Földes Béla: Társadalmi gazdaságtan elemei I. Budapest 1898. Földes Béla: Társadalmi gazdaságtan elemei II. Budapest 1899

<sup>45</sup> Acsády Ignác: Földes Béla: Társadalmi gazdaságtan elemei. In: Magyar Gazdaságtörténeti Szemle 1898. 5. 470.

<sup>46</sup> Földes Béla: 1898. 11.

egymástól nem független fejlődési szakaszt különít el, melyeknek belső fejlettségi egységeik is vannak. Így gyűjtögető-vadász-halász társadalom az első, ahol minden egyes szint egy jobb megélhetést biztosít. Ezt követi az állattenyésztő és mezőgazdász ahol utóbbiak állnak a fejlettség magasabb fokán. Végül „a legnagyobb haladást jelzi végre az átmenet az iparra és a kereskedelemre melyek a mezőgazdaság mellett is már nagyobb jelentőségre emelkednek, de hatásukat csak akkor érvényesítik teljesen, ha önállóságra jutnak. Ipar és kereskedelem fejlődésével jár a népesség bevonulása a városokba, mi magában véve is már nagy jelentőségű fordulat; jár továbbá a nagyobb függetlenség a természeti befolyások szeszélyeitől, jár az emberi munkának nagyobb térfoglalása, az ingó vagyon majdnem határtalan gyarapítása. Újabb évszázadok küzdelme a gazdasági élet e fejlődési mozzanata. Az újkor tudományos haladása, politikai szabadsága, fölfedezései a földrajz terén, technikai találmányai, a tőke, a társulás, a hitel hatalmas eszközei e fejlődés tényezői”.<sup>47</sup> Az idézet véleményem szerint nem más, mint az Ipari Forradalom illetve következményeinek leírása.

Az ilyen széles idő kontextusba foglalás, és a Láng Lajos által bemutatott folyamat kiemelése, Magyarországon is megjeleníti azt a vitát, melyet az iparosodás és Ipari Forradalom kifejezésekből eredő történelemértelmezésekből fakad. Az angol irodalomban meglehetősen hamar elfogadottá vált ez a kifejezés, melyet igaz később több bírálat ért valójában sosem sikerült igazi fogást találni rajta. Ennek oka – ahogy Rondo Cameron A. P. Usher nyomán később röviden kifejti – inkább a terminusnak az irodalomba történt bebetonozásában, annak kifejező mivoltában rejlik, mint gazdasági érvekben.<sup>48</sup>

A 20. század elejének egyik jelentős iskolája, Huszadik Század és köre is bekapcsolódott a recepcióba. A főleg magyarországi pozitivisták iskolaként ismert közösségnek a további szereplők igaz nem tartoztak a belső köreihez, de személyesen és szakmailag is kapcsolat állt fenn közöttük.<sup>49</sup> Az 1908 körül kiadott *Műveltség Könyvtára* sorozat több szempontból is hatalmas jelentőségű vállalkozás volt. A 11 kötet összességében nézve egy olyan példa, amely a tudományágakban végbemenő specializációt mutatja.<sup>50</sup> Közel nyolcezer oldal többek között biológiai, társadalmi, földrajzi, gépészeti kérdéseket tárgyalt, még hozzá olyan szakmailag is kielégítő ábrákkal, melyek közül némelyiket a mai napig használnak. Minden könyvet külön szakértőgárda készített és minden fejezetet a korszak egyik szakembere írt. Ezek közül a

---

<sup>47</sup> Földes Béla: 1898. 16.

<sup>48</sup> Rondo Cameron: A világgazdaság rövid története a kőkorszaktól napjainkig. Talentum Kft, 1998. 207.

<sup>49</sup> Bolgár Elek: A szociológia fejlődése és irodalma Magyarországon. I.: Litván György, Szűcs László: A szociológia első magyar műhelye I. Gondolat, Budapest, 1973. 86; Sipos Béla: Heller Farkas tudományos pályafutása és irodalmi munkássága In: Mihalik István (Szerk.): Magyar Közgazdászok Arcképvázlatai. 1990. (Online: <http://mek.oszk.hu/05400/05405/html/kozgazfirkak0004.html> utolsó letöltés: 2014.02.06)

<sup>50</sup> A következőkben tárgyalt munkák megírásában a következő szakemberek vettek részt

dolgozatom témájához két kötet fűződik szorosabban, ezeket azonban nem lehet egységes koncepcióként tárgyalni, még akkor sem, ha alap gondolkörük ugyanaz. Az első szerkesztője Stein Lajos volt. Személye már csak azért is igen lényeges, mert ekkora a Berlini Egyetemen tevékenykedett, mint oktató. Mellette Heller Farkast és Tegze Gyulát kell megemlítenem a kötettel kapcsolatban. Előbbi, a huszadik század első felének nagy közgazdásza, utóbbi pedig jogász. Ennek köszönhetően a munka, nem nevezhető teljesen történeti nézőpontúnak. A jelen kérdései világosadnak meg a múlt folyamatainak vizsgálata által. A nagy átalakulás a kötet szerint a 13-15. századokban történt, amikor a városoknak köszönhetően változás állt be a korábbi gazdasági állapotokhoz képest. Ezt követően, már egy egyenes, végeredményében progresszív időszak következett. A kapitalizmus kialakulásának hosszú folyamata ez, ami elsősorban a gyarmatokban rejlő lehetőségeknek, kulturális változásoknak és a pénz mennyiség megnövekedésének volt köszönhető.<sup>51</sup> A 18. századi gyorsulás, pedig inkább a háborúk megszűntének eredményeként vált lehetségessé, mert az addig nagy anyagi forrásokat felemésztő zsoldos seregek eltűntek. A hosszú távú folyamatok ebben az értelmezésben nagy hangsúlyt kaptak. Az üzemszervezet tekintetében az új világrend kialakulásának megfelelően a családi önellátást felváltotta a kézműipar (Verlagssystem-mel egyértékű szint). Ennek érdekében gyökeres változtatásokra volt szükség: el kellett törölni a céhrendszert és a jobbágyságot. Végül az üzem következik. Ez a forma máig a sor végét jelenti. Célja: „a tőke termelés méreteinek növelése által önálló állapotokat teremtett a gazdasági életnek. A család határain messze túlterjedő célokat tűzött annak, és családtól független, önálló alakulatokra bízta a termelést, melyeknek más céljuk sincs, mint termelni és az árukat forgalomba hozni.”<sup>52</sup> A változások a fogyasztói igények a bevétel az alkalmazott munkaerő növelése és a racionalizáció kíséri és szabályozza.<sup>53</sup> A kötet Marx nézetével szembehelyezi magát, a gépek indította forradalmiasság tekintetében. Sokkal inkább úgy vélekednek az írók, hogy a tőke jelentősebb volt, mint a találmányok.<sup>54</sup> Az értelmezés tipikus példája annak, amit a bevezető fejezetben írtam. Habár nem nevezi meg dolgozatom tárgyát, s voltaképpen hosszú távú folyamatokra építve el is veti azt, a fent említett részletekből adódóan mégis hozzátartozik a recepcióhoz.

A másik e sorozatba tartozó kötet egy technikátörténeti munka. A haladáselméletekre épülő, előbb elemzett kötethez hasonlóan szerkesztői, Hollós József és Pfeifer Ignác nem

---

<sup>51</sup> Stein Lajos (Szerk.): A társadalom az emberiség művelődésének és gazdasági életének fejlődése. Atheanaeum Irodalmi és Nyomdai Részvénytársulat. 1908.157

<sup>52</sup> Stein Lajos (Szerk.):1908..550.

<sup>53</sup> Stein Lajos (Szerk.):1908. 545.

<sup>54</sup> Stein Lajos (Szerk.):1908. 549.

történések.<sup>55</sup> Előbbi nevéhez az első csepeli rádió-távíró állomás építése, utóbbihoz pedig a magyarországi izzógyártás fellendítése fűződik.<sup>56</sup> A hosszú távú folyamatok felfogása itt is látszik, a technikatörténetre jellemzően sokszor hoznak őskori példákat, annak ellenére, hogy a kötet időkerete elméletileg 1800-tól a megírás időpontjáig tart. Az Ipari Forradalom első hullámával kapcsolatba hozható részeket egy egészként nézve, itt már egyértelmű: a tudományos találmányok szolgáltatták a fejlődés motorját. Három központi elemet a vasutat, a vasipart és a textilipart lehet itt kiemelni. Ezek közül is „a vas és a textilipar, ez ma a két legfontosabb iparág, amellyel alig vetekedhetik más. Ez foglalkoztatja a legtöbb munkáskezet, ennek van a legtöbb fogyasztója”.<sup>57</sup> A két sor bemutatja a könyv koncepcióját, amihez azért fontos hozzátenni, hogy az átalakulást az író a 18. századtól számítja, a textiliparban, ami ekkor függetlenedett a kézműipartól.<sup>58</sup> Maly Ferenc és Theriering Oszkár alább következő sorai jól mutatják, hogy össze nem egyeztethető elméleti különbségek vannak a sorozaton belüli kötetek között. „Az a nagy revolúció, mely a fonóipart gyári iparrá alakította, jórészt ennek a gépnek [az öszvérnek] a feltalálóihoz fűződik. Méltán nevezhetjük azért, e gép feltalálói Hargreaves-t és Crompton-t a mai fonóipar megteremtőinek.”<sup>59</sup> Tehát egy olyan folyamatról lehet beszélni, ami a közelmúltban kezdődött, forradalmi jellegű, és a jelenben is van hatása. Ám a vasipart 1740-re már Európán belül kiemelkedőnek tekintették.<sup>60</sup> Így nem lehet egységesnek nevezhető fejlődést bemutatni a munkán belül. A vasút története a Stephenson által megnyert verseny előzményét és utóéletét is megjelenti. Ahol a gazdaságos határfok kifejlesztése és az ésszerűsítések rövid magyarázatait olyan olvasható formában adták elő az olvasónak, hogy ezek az elemek ne sérüljenek túl nagy mértékben. Az ilyen és hasonló megalkuvásos leíró-magyarázó részeknek köszönhetően a többihez mérten akötet egy adott nézőszögből mutatta be a gazdasági fejlődést, aminek kulcsmotívumát a technikai változások és azok következményei jelentik.

A korszokást tekintve Marczali Henrik volt az, aki egy köztes állapotot jelenthet, hiszen a témában leginkább releváns munkáját 1918-ban írta. *A világpolitika és világgazdaság* című kötetében egy valamelyest az Ashley-re emlékeztető ábrázolásmódot alkalmaz a 18-19. század fordulópontján végbement gazdasági és társadalmi változások bemutatására, ami csak úgy kap értelmet, ha Marczali egy korábbi, legalább ennyire fontos írása is elemzésre kerül. A

<sup>55</sup> Hollós József, Pfeifer Ignác (Szerk.): A technika vívmányai az utolsó száz évben Budapest, Atheanaeum Irodalmi és Nyomdai Részvénytársulat. 1907. 508.

<sup>56</sup> Kenyeres Ágnes (Szerk.): Magyar életrajzi Lexikon. Akadémiai Kiadó, 1978-1991.

<sup>57</sup> Hollós József, Pfeifer Ignác (Szerk.): 1907. 501.

<sup>58</sup> Hollós József, Pfeifer Ignác (Szerk.): 1907. 515.

<sup>59</sup> Hollós József, Pfeifer Ignác (Szerk.): 1907. 508.

<sup>60</sup> Hollós József, Pfeifer Ignác (Szerk.): 1907. 372.

*Nagy képes világtörténelem* sorozatának XI. kötetében kapott helyet annak bemutatása, amit ma Ipari Forradalomnak hívnánk. A történész szerint a 18. század végén és a 19. század elején végbement átalakulás elenyészik az 1830-as évek utáni korszakhoz képest. A *pangás kora* című fejezetében érinti a korábbi korszakot, mely tartalmilag elsősorban a változásokról és a vele járó nyomorról szólt. Mégis, a fejezetet így indítja: „a forradalom és a császárság, melyek egész Európában a legnagyobb változásokat idézték elő, Nagy-Britannia politikai életét szinte megkövesítették. Épen az, az ország, melynek jellemző vonása a haladás folytonossága, vált a nagy külső veszedelem behatása alatt a világrész legconservatívabb államává.” Később így folytatja: „Ugyanakkor, midőn az angol munka piacza óriásivá növekszik, nagy addig páratlan forradalmon megy át az ipar”.<sup>61</sup> Ebből az következik, hogy Marczali gondolatvilágában a gazdasági-társadalmi folyamatok szintjénél az eseménytörténeti szál jobban jellemzi a korszakot ebben az időszakban. Később, az 1830-as évektől számítva ez a helyzet megváltozik. Ekkortól számítva „[...] a két legfejlettebb nemzetnek a francziának és az angolnak belső története leginkább a gazdasági tényezők haladásában és egymáshoz való viszonyuknak megállapításában áll.”<sup>62</sup> Az ezeket a tényezőket tárgyaló bekezdéseiben kiemeli a gépek fontosságát és a társadalmi átalakulások szükségességét. A negatívabb hangvétel bizakodó sorokkal bővül, a gazdasági válságok borús képei mellé, bekerül az ipari haladás pozitív oldal. A leíró jellegű fejezeteiben hangnemében és részleteiben nagyban hasonlít a Láng féle munkához. Annyiban mégis más, hogy Marczali párhuzamot vont a munkások tömegei, a tőkésék illetve az ókori rabszolgák és a rabszolgatartóik között. A Rómával való hasonló párhuzam, több esetben előfordul a magyarországi munkákban, annak ellenére, hogy ez az angol nyelvű irodalomban kevésbé megfigyelhető elem. A dolgozatomban bemutatott munkákhoz képest, az író a dramatikusabb, irodalmiasabb hangvételű elemeket sem mellőzi: „A legnagyobb gazdagságnak és az ezzel együtt járó pazar tékozlásnak szembeállása a nagy tömegek szegénységével, nyomorával, ínségével, alkotja a XIX. század elején Nagy-Britannia társadalmának képét.”<sup>63</sup> E sorok kapcsán érdemes megjegyezni, hogy Marczali ismerte Thomas Robert Malthus munkásságát.

A több mint 15 évvel később kiadott kötetében a fejlődés kronológiája megmaradt, a koncepció bizonyos részei azonban átalakultak. Már a munka címe is sokat sejtető. Egy mérlegszerű helyzetet mutat be, mint történelemformáló erőt. Ebben a gazdasági és politikai szintek hol kiegyenlítik, hol pedig elnyomják egymást, aminek keretében értelmezhető az

---

<sup>61</sup> Marczali Henrik: *Nagy Képes Világtörténet* XI. Babits Kiadó, 2001. 110-111.

<sup>62</sup> Marczali Henrik: 2001. 211.

<sup>63</sup> Marczali Henrik: 2001. 113.

előző munkában felfedezett „váltógazdaság”. A kötet két nagyobb tematikus blokkra oszlik. A politikai és a gazdasági részek közül az előbbi kapja a hangsúlyt, mert az „magába foglalja a gazdaságot, de megfordítva nem”.<sup>64</sup> A mű célja, születésének körülménye is igen fontos. Az első világháború pusztításait és a világ átalakulásának okait próbálja történeti távlatokból magyarázni az író. Ennek köszönhetően a jelen felé tartva egyre jelentősebbek a különböző korszakok, melyet mindenképpen figyelembe kell venni, mert ez eltorzítja a képet. Marczali sorra végigveszi a történelem egészen korai szakaszaitól a világgazdaság alakulását. Cserekereskedelem korszaka – föníciaiak és Karthágó – ókori kelet, görögök, rómaiak — az olasz városok – a Hansa – a középkor általában – a modern nemzetek gazdaságának kezdete. Az hogy melyik korszak hogy viszonyul a másikhöz a politika (a hatalom) és a gazdaság egymáshoz fűződő viszonya dönti el. A viszonsorozatban, végül – akkor, amikor mások az Ipari Forradalmat datálják – Anglia veszi át a vezető szerepet még hozzá gazdasági erejének köszönhetően, mely ebben az értelmezésben a munkára alapozott gazdaságnak és a világkereskedelemben betöltött kedvező szerepnek köszönhető. A felemelkedést a nagy kiterjedésű gyarmatbirodalom és a tengerek uralma tette lehetővé. Ezek szerint a 18-19. század fordulójára felértékelődött a rendszeren belül.<sup>65</sup>

### **3.0. A két Világháború közötti Ipari Forradalom kép**

#### **3.1. Régi és új értelmezési keretek, a vita „megszilárdulása” az angol nyelvű irodalomban**

Visszatérve Angliába, a korábban bemutatott vonulatokban két lényegesebb módosulás következett be, melyek a fogalomhasználat szélesebb elterjedését mutatják. A korábban bemutatott angliai gazdaságtörténeti gondolkodásmód egészen a mai napig levezethető. Az Usher nyomdokait követők közül Magyarországon a legismertebb Rondo Cameron, de mellette meg kell említeni John Ulric Nef, W.W. Rostow, Paul Bairoch és Peter Stearns nevét akik megkérdőjelezik az Ipari Forradalom Toynbee hagyományán létrejött képét.<sup>66</sup> Az ellentábort többek között a brit kommunista történészek csoportjának (E. Hobsbawm, E. P.

---

<sup>64</sup> Marczali Henrik: Világpolitika és Világgazdaság Világpolitika. Budapest : Pallas, 1918. 41

<sup>65</sup> Marczali Henrik: 1918. 47-69. Egy hosszabb filozófiai jellegű, ismertetés a munkáról: Boross László: Marczali Henrik: Világpolitika és világgazdaság. In Nyugat, 1918, 5. Melyben nem tér ki a dolgozatot szempontjából érdekes fejezete, ám többek között a gazdasági résznél megtámadja azt az állítást, miszerint a háború Németország és Anglia gazdasági ellentétei miatt tört ki. Sokkal inkább úgy gondolja, hogy a francia német vetélkedésnek köszönhetőek a harcok.

<sup>66</sup> Rondo Cameron: The Pitfalls of Terminology in Economic History: The Case of 'Industrial Revolution'. In: Buza János – Csató Tamás – Gyimesi Sándor (Szerk.): A gazdaságtörténet kihívásai Tanulmányok Berend T. Iván 65. születésnapjára. Budapest. 1996. 105-113.

Thompson, C. P. Hill, R. Porter) segítségével lehet végigkövetni. Igaz az ő elméleteikben Marx féle megközelítéshez társul ez a gondolatmenet.<sup>67</sup> Mellettük Meredith vagy Gibbins nyomdokain haladva olyan közismert történészek alkalmazták a fogalmat, mint D. S. Landes majd Robert C. Allen vagy Joel Mokyr akik a 20-21. század fordulójának elismert Ipari Forradalom kutatói. Mindamellett megjegyzendő, hogy a Toynbee örökségét folytató szakemberek mára többszörösen felülvizsgálták az eredeti elméletet.<sup>68</sup> Annak ellenére, a hogy kérdéskör további, dolgozatom szempontjából tekintve utóélete – hasonlóan ehhez – kifejezetten érdekes folyamatokat rejt magában, szűkebb értelemben nem tartozik tárgyamhoz, így az előretekinést itt le kell zárjam.

Az angol történetírás 19. századi paradigmájának egyik továbbvivője G. M. Trevelyan. Romsics Ignác szerint Trevelyan úgy gondolta, hogy a történelem inkább az irodalomhoz, mint a tudományokhoz tartozik, ezért fontosnak tartotta műveiben a szépírást.<sup>69</sup> Az egyébként Cambridge-ben oktató professzor, viszonylag hamar használatba vette az „Ipari Forradalom” kifejezést. A fentebb említett angol szerzők munkái közül többet is felhasznált, melyek segítségével megírta *British History of the 19. Century 1782-1900* (A 19. századi brit történelem 1782-1900) című kötetét, melyet kifejezetten diákoknak vagy átlagos olvasók számára készült.<sup>70</sup> Ebben meglehetősen szintetizálva mutatja be a század átalakulásainak folyamatát, annak ellenére, hogy a felhasznált irodalom azokat a munkákat sorolja fel, melyek a vita középpontjában voltak. Trevelyan felfogásában három fő történeti narratíva létezik, melyek egymással interakcióban állnak: a gazdaság alakítja a társadalmat, ami pedig a politikát befolyásolta.<sup>71</sup> Az Ipari Forradalom megjelenítése a történelemnek egy többsíkú modelljében történik, aminek köszönhetően nem kap jelentősebb hangsúlyt. Legalábbis nem úgy, mint egy kizárólagos, túlnyomó fontosságú folyamat. Mellette zajlik a napóleoni korszak vagy III. György korszaka, melyek természetesen egymásba kapcsolódnak ám ettől függetlenül – véleményem szerint – különálló „univerzumokként” is kezelhetők. Későbbi munkáiban ezt a szemlélődést továbbfejlesztette. Erre a legjobb példa a két hasonló rendszer

---

<sup>67</sup> Az Ipari Forradalomról ebben az olvasatban, a zárójelben az angol kiadás szerepel: Roy Porter: *English Society in the Eighteenth Century*. Pelican Books. 1982. Eric Hobsbawm: *A forradalmak kora. 1789–1848*. Kossuth Könyvkiadó, Budapest 1988 (1962)., E.P. Thompson: *Az angol munkásosztály születése*. Osiris Kiadó 2006 (1963). C. P. Hill: *The British Economic and Social History*. London. 1700-1964.

<sup>68</sup> David S. Landes: 1986 (1969), Joel Mokyr(ed.): *Economic of Industrial Revoulution*. Rowman & Littlefield Publishers. 1985. Joel Mokyr: *A gazdaság gépezete technológiai kreativitás és gazdasági haladás*. Nemzeti Tankönyvkiadó, 2004. Robert C. Allen: *The British Industrial Revolution in Global Perspective*. Cambridge University Press. 2009. Robert C Allen: *Global Economic History A Very Short Introduction*. Oxford University Press, 2011. Magyarul: Robert C. Allen: *Agrárfundamentalizmus és az angol mezőgazdaság fejlődése*. In.: *Világtörténet 1991/ ősz-tél*, 52–58

<sup>69</sup> Romsics: 2011. 70.

<sup>70</sup> G. M. Trevelyan: *British History of the 19. Century 1782-1900*, 1922.

<sup>71</sup> G. M. Trevelyan: 1922 . VII.

szerint felépült későbbi kötete. Az *English Social History* (Angol társadalomtörténet) és az *Shortened History of England* (Anglia rövidített története) a fentebb tárgyalt munka ezek elődjéül is értelmezhető.<sup>72</sup> Megközelítőleg mindkét mű, ugyanazt az időszakot dolgozza fel, párhuzamosan születtek, így nem csoda, hogy tartalmilag is kiegészítik egymást. Fontos elem, hogy e munkák felépítése már nem felel meg annak amit az 1922-ben írt kötet lapjai kínáltak. Az *Angol társadalomtörténet* bevezetőjében az elsők között tér ki újból a már fentebb említett három narratívára, melyben a politikátörténetet a társadalomtörténetet a gazdaságtörténet függvényeként kezeli. Mégis a kötet a politika köré helyezi el a társadalom és a gazdaság szinte minden változását. Trevelyan kötetei, nem az Ipari Forradalomra lettek kiélezve. Utóbbi, példaként felhozott kötetben igaz említésre kerül mint egy esemény, de gazdaság-, és társadalomtörténeti szempontból az 1910-20-as években született munkák messze meghaladták e művet. Jelentőségüket abban látom, hogy az angol történetírásán belül ekkora már olyan történetírói irányzatok képviselői is elfogadták és általánosan használatba vették a Toynbee alapján alkalmazott fogalmat, melyek korábban nem igen foglalkoztak még gazdaság vagy társadalomtörténeti kérdésekkel sem.

A másik igen jellegzetes változása az angol tudományos életen belül a marxista irányzatok megerősödése a történészek és a közgazdászok között. Ekkor még nem jött el a *Past and Present* illetve a Nagy Britannia Kommunista Párt történészcsoportjának ideje. Mégis, a különböző marxista interpretációk, már megjelentek az Ipari Forradalom körül. Arthur Leslie Morton *A People's History Of England* (Az angol nép története) című kötetéről nem lehet azt állítani, hogy egy alapvetően társadalom és gazdaságtörténeti munka.<sup>73</sup> Sőt főleg politikai eseménytörténettel foglalkozik, ám több fejezetet is érinti a dolgozatom tárgyával. A kapcsolatukról sokat elárul az, hogy magát a folyamatot is 1688-tól eredezteti, amikor az angolok szorosabb kapcsolatba kerültek a hollandokkal. Ennek köszönhetően olyan haszonnövényeket vettek át melyeket korábban csak kis számban termesztettek. Ennek köszönhetően megszüntették a nyomásos gazdálkodást, a földeket ezek után trágyázták, mélyszántást alkalmaztak és kapálták. Ami a takarmánynövények nagy mennyiségét állította elő, azzal a szándékkal, hogy a téli időszakban is életben tartsák a haszonállatokat. Az állattartás fejlesztése több trágyát és élelmiszert biztosított. Előbbi fokozta a növényterjesztés fellendülését, utóbbi a népességszaporulatot növelte. Ez a folyamat csak hatalmas tőkével volt

---

<sup>72</sup> G. M. Trevelyan: *English Social History A Survey of Centuries, Chaucer to Queen Victoria*. Longman, 1946.  
G. M. Trevelyan: *A Shortened History of England*, Pinguin Books, New York, 1942.

<sup>73</sup> A. L. Morton: *A People's History Of England*. London 1938. Elsősorban a magyar változatot használtam fel a munkámhoz: A. L. Morton: *Az angol nép története II. kötet*. Hungaria Hírnymda Rt. Budapest. (kiadás éve nélkül).

lehetséges és bírtok koncentrációval járt együtt. A technikai fejlődés lehetővé tette a „munkaerővel való spórolást”, vagyis felszabadította a munkaerőt, fokozta a föld termelékenységét továbbá növelte a belső piacot.<sup>74</sup> E mellett még három fontos területen ment végbe a nagy változás. A vasipar és szénipar területén, és a textiliparban. Előbbi a fa hiány kényszeréből fejlődött ki. A fát épületek felfűtésére és vasmegmunkálásra is használták, ám meglehetősen alacsony hatásfokkal, így a 18. század közepére sok helyen hiánycikké vált. Ezért szénnel kezdtek kísérletezni, mely így a fémmegmunkálás alapvető kelléke lett. A két iparág (szénkitermelés és vasgyártás) növekedését az egymásra való hatás szabályozta, illetve fontos szerepet játszott a prosperitásban a csatornák és az utak szerepe.<sup>75</sup> A textilgyártás is alapvető fontosságú a koncepcióban. E szektor növekedésének hátterében három tényezőt mutatott ki. A gépek feltalálása, a piac folyamatos kitágulása és a tőkekoncentráció.<sup>76</sup> Az utolsó ilyen terület ami fontos szerepet játszik Morton Ipari Forradalmában a népesség illetve a mozgalmak. „A munkaerő főforrásai tisztán állnak előttünk: az ipari forradalom a gyermekmunkára, az állásukat elvesztett mesteremberek munkájára, az angol uralom után az éhínség mélyére taszított írekre s mindeken fölött az új mezőgazdasági proletáriátus munkájára épült...”<sup>77</sup> A nyomorba taszított rétegek, pedig komoly zavargásokat szítottak, melyeket eredményeképpen létrejöttek a gyári törvények. Ez a mozzanat párhuzamba hozható a munkám elején helyet kapó Közgazdasági Lexikonban említettekkel. A gazdaságtörténeti részeket az Ipari Forradalom kapcsán is hozzáköti az eseménytörténethez. A napóleoni háborúk kapcsán így ír: „Aligha megyünk túl az igazságon, ha azt állítjuk, hogy Anglia, mint agrárország lépett háborúba és mint ipari ország került ki belőle.”<sup>78</sup> Érdekes jelenség, hogy a Morton féle munka ellentétben áll Marx elsősorban technikára és munkásokra alapozott Ipari Forradalom koncepciójával. Ebben a megközelítésben is ott vannak ezek az elemek, de a mezőgazdasági forradalom elmélete sokkal dominánsabb mint, ahogy azt a következőkben látható lesz Marx esetében.

### **3.2. A magyarországi recepció a két világháború között.**

A két világháború közötti recepció, eltérő tendenciát mutatott az azt megelőző időszakhoz képest. A tudományágak melyeknek érdeklődési körébe tartozott, komoly változásokon

---

<sup>74</sup> A. L. Morton: I.e.: 340

<sup>75</sup> A. L. Morton: I.e.: 343

<sup>76</sup> A. L. Morton: I.e.: 345

<sup>77</sup> A. L. Morton: I.e.: 348

<sup>78</sup> A. L. Morton: I.e.: 354

mentek keresztül. A Huszadik Század folyóirat és a Társadalomtudományi Társaság körül kibontakozó szociológiai iskola 1919 után politikai okokból nem funkcionált tovább. Az új korszakban pedig – ahogy Andorka Rudolf fogalmaz – „[...] nem volt Magyarországon olyan oktatás és kutatás, amelyet szociológiának lehetne nevezni.” Igaz később hozzáteszi, hogy a harmincas években mégis lehet valamilyen a szociológiához közeli kezdeményezést felfedezni a falukutató mozgalom képében.<sup>79</sup> A közgazdaságtan is átalakult, Magyarország iparosodása már nem volt olyan időszerű, mint a dualista korszakban és a Trianoni békeszerződés gazdasági következményeinek köszönhetően más irányba terelődött a kutatók figyelme.<sup>80</sup> Ráadásul a Keynes-i közgazdaságtan hatása is másfelé helyezte a hangsúlyt. Korábban, ahogy bemutattam a német történeti iskola és az osztrák iskola befolyásolta magyarországi közgazdászok elfogadták a közgazdasági jelenségek történeti síkba való beillesztést. A két világháború között főleg a nagy világválság hatására a Keynes-i rövidtávra

---

<sup>79</sup> Andorka Rudolf: Bevezetés a szociológiába. Osiris Kiadó, 2006. 90-9.

<sup>80</sup> A különböző rokontudományok kérdésébe mindenképpen bele kell mennem részletesebben. Kutatásom e téren még csak gyermekcipőben jár, az Ipari Forradalom e fél évszázadon keresztül folytatott recepciójának mindenféleképpen nélkülözhetetlen háttérrel nyújt. A szociológia terén Andorka Rudolf fent említett állításával Saád József csak részben ért egyet. Az 1920 utáni korszak a kontinuitását olyan nevekkel tartja fent, akik már az azt megelőző évtizedekben is tevékenykedtek. Említést tesz Heller Farkasról, Hajnal Istvánról Honyánszky Gyuláról és Horvát Barnáról. Az általa a két világháború közötti időszak fontosabb szociológiai munkáinak vélt négy kötet közül három a korszaknak inkább a második feléhez tartozik, persze az ezekhez szükséges munkálatok az első korszak alatt történtek (Saád: 1996: 15). Ez alátámasztja korábbi évekhez képest a szociológusok, a folyóirataik és a szervezeteik kisebb száma miatt Andorka véleményét, mely szerint a szociológiának, mint tudománynak „[...] szinte a semmiből kellett újjászülnie” az 1920-as évek után (Andorka: 2006.90-91). A későbbi falukutató mozgalom, pedig elsősorban a magyarországi helyzet feltérképezésére összpontosított. A közgazdaságtudomány kérdésénél egy egészen másik fejlemény válhatta ki a történeti kérdésektől való elfordulást. Trianon és annak következményei a társadalomtudományok több ágát a jelenre való koncentrálásra készítették. A dualizmus kori gazdaságtörténet kialakulását Acsády Ignác *A magyar gazdaságtörténet feladatai* című munkájának bevezető soraiban így fogalmazta meg: „Korunkat kiválóan közgazdasági korszaknak szokás nevezni. Méltán viseli e nevet, de nem azért, mert a gazdasági tudományok minden ágában példátlan virágzást keltett. Ez csak okozat. Igazi oka annak, hogy nemzedékünkre ráillik ez elnevezés, az, hogy ameddig az emberiség sok ezer éves történetébe visszatekinthetünk, sohasem találunk olyan időszakot, amelyben a gazdasági érdekek igazi fontossága annyira köztudottá vált volna, mint napjainkban.” (Acsády: 1895. 138-139). Ebből az következhet, hogy a dualizmus második felében a magyarországi ipari forradalom következményei miatt megerősödött az érdeklődés a gazdasági kérdések s azok történeti aspektusai irányába is. S Anglia ipara felőli érdeklődés is adva volt, ahogy azt a Heller Farkas féle *Közgazdasági Lexikon* is tanúsítja, amelyben az angol gazdaság mindig viszonyítási alapot, vagy példát nyújt. Acsády bár történész volt, ez a gondolatmenet a közgazdászokra is vonatkozik. Ezzel párhuzamba állítható módon Bekker Zsuzsa és Hild Márta arra mutatnak rá, hogy 1920 után a közgazdaságnak a kormány segítségére kellett sietni, tehát a jelen kérdései sokkal égetőbbek lettek, mint a múlté. Az eredmény: a gazdaságtörténet elhanyagolódott, illetve teljesen a történészek vették át művelését. Dékány István szerint, ez azonban koránt sem volt, olyan könnyű, mint elsőre látszott, hiszen (mai nyelven fogalmazva) a történészek akik abban a korszakban nem olyan értelemben voltak társadalomtudósok, ahogy mondjuk a közgazdaságtan, meg kellett tanulni, e gondolkodásmódot, szaknyelvet, folyamatokat. A közgazdaságtanban ráadásul egy olyan időszak kezdődött melyben a tudományág először magyarországi alkalmazása során, több irányzat is jelen volt. Saád József: Magyar szociológia-története: minek a története? Vázlat a magyar társadalomtani-szociológiai gondolkodás 1945 előtti történetéről. In: Replika 1996. 22-23.sz. 161-171; Acsády Ignác: Magyar gazdaságtörténet feladatai. In Magyar Gazdaságtörténeti Szemle, 1895. 2. sz. 137-158. Andorka Rudolf: 2006. 90-91. Bekker Zsuzsa, Hild Márta: Közgazdaságtan a két világháború között. In: Bekker Zsuzsa:2002. 514-515. Dékány István: 1931. 190.

berendezkedett gazdaságtan vette át a hatalmat a tudományágon belül.<sup>81</sup> Így lehetséges az, hogy a Heller Farkas féle Közgazdasági Lexikon már nem foglalkozik történelmi látószöggel, ahogy az a Halász–Mandelló által szerkesztett munkában volt.<sup>82</sup>

Az említett társadalomtudományok feladatait részben a történelemtudomány vette át, ami annak volt köszönhető, hogy a korábbiaknál szélesebb körben nyitott a társadalomtörténet irányába, amin keresztül az Ipari Forradalom recepciója tovább folytatódhatott. Dékány István 1930-ban már egy modern szemléletű, kritikus tanulmányt írt arról, hogy miért nem működött, és hogyan kellene művelni e résztudományágakat.<sup>83</sup> Másrészről, a már említett Magyar Gazdaságtörténeti Szemle gazdaságtörténeti iskolája is tovább élt valamilyen szinten Domanovszky Sándor és körének mezőgazdaság-történeti iskolájában.<sup>84</sup> Ha az idáig bemutatott irányzatok képviselőinek szakmáját tekintem magyar részről csupán Marczali Henrik tekinthető professzionális történésznek. Ezzel szemben a most következő korszak recepciójában már több ilyen személyt találni.

A németországi feldolgozás egyik legelső munkáját Karl Marx *A tőkéjének* első kötetét, 1921-ben adták ki először magyar nyelven. Ám ez a kiadás inkább hasonlít egy *A tőke* szöveggyűjteményre, mint az eredeti munkára. Guth Antal, akinek személye is igen árulkodó, fordítói utószavában nem másnak, mint a „sokat szenvedő magyar proletáriátusnak” ajánlotta a könyvet. Az ideológiai jellegű megközelítés mindenképpen újat jelent a magyar nyelvű irodalomban.<sup>85</sup> Dolgozatomban nincs hely a különböző *A tőke* verziók összehasonlítására mégis mindenféleképpen jelentős, hogy a könyv teljes változatát 1934 és 1937 között adták ki.<sup>86</sup> Az említett munka teljes feldolgozása túlhalad a szakdolgozatom keretein, így csupán annak fontosabb részleteit tudom bemutatni. Marx Ipari Forradalom felfogásában egy folytonosságot vehető észre. A kötet egyik bekezdésében a munkásosztály keletkezését „számos gazdasági forradalom, a társadalmi termelés egész sor régebbi alakulata

---

<sup>81</sup> Madarász Aladár: Kameralizmus, történelmi iskola, osztrák gazdaságtan három vázlat a német és osztrák közgazdasági diskurzus történetéből. *Közgazdasági Szemle*, 49. 2002. október 838-857.

<sup>82</sup> Heller Farkas: *Közgazdasági Lexikon*. Budapest. Grill kiadó, 1937.

<sup>83</sup> Dékány: 1931.

<sup>84</sup> Domanovszky és Dékány személye csupán arra példa, hogy a történetírásban továbbra sem tűnt el az érdeklődés a gazdaságtörténet iránt, sőt felerősödött, hiszen a korábbi néhány Magyarországról szóló monográfiát mind mennyiségben mind minőségben meghaladták. Mégis megjegyzendő, hogy érdeklődési körüket (főleg Domanovszky féle irányvonalat) könnyen párhuzamba lehet hozni a Magyar Gazdaságtörténeti Szemle és a köré szerveződött szakemberek kutatási területeivel. Domanovszkyról és köréről: Erős Vilmos: *Szellemtörténet a népiségtörténetig tanulmányok a két világháború közötti magyar történetírásról*. Debreceni Egyetem Kiadó, 2012. 235-236.

<sup>85</sup> Guth Antal a tanácsköztársaság alatt Népjóléti és közegészségügyi népbiztos volt. Fogalalkozását tekintve orvos. A bukás után előbb Bécsbe majd Franciaországba emigrált. Litván György (Szerk.): Jászi Oszkár naplója 1919-1923. Budapest, 2001. 389. Karl Marx: *A tőke. a közgazdaságtan bírálata*. Wien, Verlag Julius Fischer. 1921.

<sup>86</sup> Karl Marx: *A tőke I.*, Budapest, Mentor Kiadó, 1934-37.

pusztulásának” eredményeként nyugtázza.<sup>87</sup> Dolgozatom tárgya ezzel kissé ellentmondóan mégis központi helyre került. Ennek oka láthatóan az a gyors és nagy ütemű változás volt, amely a 18. századtól kezdődött, ám ebben a koncepcióban nem akadtam a folyamat végére utaló sorokra. Az Ipari Forradalom előfeltételének a tőkések és a bér munkások harcát tekinti, mely az előbbiek győzelmével zárult, aminek következtében létre jöhetett a nagybirtok és a mezőgazdasági forradalom, mely nagyjából nem jelentett mást, minthogy a tőke képviselői „elkergetik a munkásokat a földről, és aztán jöhetnek a juhok”.<sup>88</sup> A két forradalom egymásra is hatott: a földjükről elkergetettek tömegei a városokba kényszerültek, ott az üzemekben kaptak munkát, mely üzemek fellendülésükkel, visszahatottak a mezőgazdaságra. A gazdasági eszközök közül „[...]a szerszám gép az, amelyből a XVIII. századi ipari forradalom kiindul”.<sup>89</sup> Marx szerint ez az eszköz volt az, mely lehetővé tette a „mozgatógépek” hatásfokának javítását, melyek ettől fogva már nagy mennyiségben képesek voltak a szerszám gépeket működtető sorok hajtására. Ebből következően a termelés növekedett: „A gép, amelyből az ipari forradalom kiindul, az egyetlen szerszámot kezelő munkást olyan mechanizmussal helyettesíti, amely ugyanazon vagy egyenlő fajta szerszámok tömegével egyszerre operál, és amelyet egyetlen hajtóerő mozgat, bármilyen is annak formája”. Ami végül is az adott üzem termelési kapacitása után bekövetkező abszolút mértékben megnövekedett munkáslétszámot jelenthet.<sup>90</sup> Az így felemelkedő iparágak, egymást segítve fejlődnek tovább.

Az idegen nyelvről lefordított munkák mezsgyéjén maradván V. D. Barker *Az angol civilizáció története múlt és jelen* című munkáját kell még megemlíteni. A kötet a Magyar Szemle Kincsestára sorozat keretein belül, alig nyolcvan oldalas, az angol kultúrkört a magyar középosztály körében népszerűsítő munkának született. A történet kezdete a római korok előttről indul, és rohamos létekként halad a 1930-as évek jelenébe. Az ebben fellelhető Ipari Forradalom kép leíró jellege nem hoz újat, de a gazdaság állandósulásával – Barker szerint –

---

<sup>87</sup> Karl Marx: 1934-37.162.

<sup>88</sup> Ez az értelmezés, mely szerint a bekerítések után juhokat telepítettek a földekre a magyarországi köztudatban a mai napig él, melyre a második világháború utáni recepció is ráerősített. Karl Marx: 1934-37. 401.

<sup>89</sup> Karl Marx: 1934-37.347-348.

<sup>90</sup> „Tegyük fel, hogy a hetenként alkalmazott 500 font sterlingnyi tőke a régi üzemmódban 2/5-nyi állandó és 3/5-nyi változó alkatrészből áll, azaz 200 font sterlinget adtak ki termelési eszközökre, 300 font sterlinget munkaerőre - mondjuk 1 font sterlinget munkásonként. A gépi üzemmódban az össztőke összetétele megváltozik. Most például 4/5-nyi állandó és 1/5-nyi változó alkatrészből áll, azaz 100 font sterlinget adnak ki munkaerőre. A korábban foglalkoztatott munkások kétharmadát tehát elbocsátják. Ha ez a gyárüzem terjeszkedik, és egyébként változatlan termelési feltételek mellett az alkalmazott össztőke 500-ról 1500-ra nő, akkor most 300 munkást foglalkoztatnak, annyit, mint az ipari forradalom előtt. Ha az alkalmazott tőke tovább nő 2000-re, akkor 400 munkást foglalkoztatnak, tehát 1/3-dal többet, mint a régi üzemmódban. Abszolút az alkalmazott munkások száma 100-zal növekedett, *relatív* - azaz az előlegezett össztőkéhez viszonyítva - 800-zal csökkent, mert a 2000 font sterling tőke a régi üzemmódban nem 400, hanem 1200 munkást foglalkoztatott volna. A foglalkoztatott munkások számának *relatív csökkenése* tehát megfér *abszolút növekedésével*” Marx véleménye szerint ezek szerint a munkásság, akik fontos szerepet töltenek be az Ipari Forradalomban a gépesítésnek sem győzteseinek sem veszteseinek nem tekinthetők. Karl Marx: 1934-37. 19.

együtt járt a brit birodalom világhatalmának kiépítése”.<sup>91</sup> Ezt aztán a munkások nyomorát orvosló társadalmi mozgalmak, a tudomány az oktatás és a szellemi élet felfrissülésével, a múzeumok raktárainak feltöltésével járt együtt.<sup>92</sup>

A magyarországi kutatók közül Balla Antal nevét kell megemlíteni, mint az Ipari Forradalom két világháború közötti recepciójának egyik főszereplőjét. Mivel életművéről más munkában nem akadtam bővebb kifejtésre, úgy gondolom, dolgozatom javára válik, ha részletesebben kitérek rá.

Bölcsészdoktori végzettségétől függetlenül, nem nevezhető profeszionális történésznek. Sokkal inkább tekintett magára újságíróként legalábbis egyik korai munkájának előszavában így jellemzi magát.<sup>93</sup> Történeti és sajtós tevékenységei mellett politikai karriert is befutott, mégis talán – ebben az esetben biztosan – az egyetemes gazdaságtörténeti munkássága az, amivel igazán maradandót alkotott. Ha kutatásait egy pillanatra szélesebb körben nézzük, észrevehető hogy érdeklődése számos irányba kiterjed. Elsősorban szintetizáló jellegű monográfiák írásával foglalkozott, melyek közül a II. Rákóczi Ferencről vagy Budapest történeti fontosságával foglalkozott. Utóbbiban kiemelendő, hogy nagy hangsúlyt fektetett a főváros gazdasági társadalmi vonulataira is.<sup>94</sup> Munkásságának korai szakaszában még inkább közgazdaság-elméleti szemléletű, ez jól tükröződik első műveiről, melyeket lassan történelmi indítatásból készült kötetek váltották fel. Hatással volt rá Karl Marx, illetve Max Weber az, akinek gondolatai gyakran megjelennek Balla koncepcióiban. A *liberalizmus története, gazdasági és politikai tanításai* című munkában a politikai eszmetörténet mellett Földesnél könnyebben befogadható módon írt Adam Smithről és a Francois Quesnay-ról, s mindkettőjük életművét pozitívan ítélte meg.<sup>95</sup> Először az 1932-ben megjelent *A Legújabb kor világtörténete* című könyvében tesz említést a gazdasági folyamatokról, melyet ekkor még csak nagyvonalakban ír le.<sup>96</sup> Annak ellenére, hogy ez a munka jórészt politikai eseménytörténetről szól az előzménye az *A legújabb kor gazdaságtörténetének*, mely jelen írás tekintetében kiemelkedően fontos eleme az életműnek.<sup>97</sup> Az életútban itt azonban egy komolyabb kérdőjelbe ütköztem. A *magyar életrajzi lexikon* szerint 1945-ben felvették az MTA tagjai közé (1947-ig), és második világháború után 1946 és 1948 között pedig a

---

<sup>91</sup> Vernon Duckeworth Barker: Az angol civilizáció története múlt és jelen. Budapest, Magyar Szemle Társaság, 1931. 58

<sup>92</sup> Vernon Duckeworth Barker: 1931. 56-62.

<sup>93</sup> Balla Antal: Liberalizmus története. Budapest, 1926. 3. számozatlan oldal

<sup>94</sup> Balla Antal: II. Rákóczy Ferenc. Budapest 1942. Balla Antal: Budapest szerepe Magyarország történelmében. Budapest Székesfőváros Házinyomdája, 1933.

<sup>95</sup> Balla Antal: 1926.112-123.

<sup>96</sup> Balla Antal: A Legújabb kor világtörténete, Budapest, 1932.

<sup>97</sup> Balla Antal: A legújabb kor gazdaságtörténete, Budapest, 1937. 51-75.

Közgazdasági Egyetemen tanított gazdaságtörténetet.<sup>98</sup> Az azonban, hogy ezt egyedül szakmai érdemeinek köszönheti-e nem tisztázott. Ahogy a továbbiakban látható lesz Balla kimaradt a kor történetírói vitáiból, attól függetlenül, hogy munkái jellegénél fogva – legalábbis elviekben – komolyabban is hozzá kellett, vagy kellett volna szólnia a diskurzusokhoz. A kortársak reflexiójának hiánya miatt a későbbi történetírói munkákból is kimaradt. Ez a szakmai szeparáltság valamelyest ellentmond az 1945 és 1949 között felívelt karriernek. A szakmai teljesítményen túl talán a politikai hátszél is segíthette, hiszen ekkor parlamenti képviselőként szerepelt a kisgazdák színeiben. Ahol Magyarország köztársasággá való alakítása mellett állt ki. Ezzel és 1949-utáni visszavonulásával összhangban áll Braun Róbert jellemzése, aki a kossuthi liberalizmus egyenes ági leszármazottjaként jellemzi Ballát.<sup>99</sup>

Visszatérve dolgozatom szűkebb értelemben vett feladatához *A legújabb kor gazdaságtörténete* című kötetről kijelenthető, hogy kategóriáján belül a szakmai élvonalba tartozott, nem csak az író francia, német és angol nyelvtudása miatt, de annak köszönhetően is, hogy a munka – jelenlegi tudásom szerint – az első egyetemes gazdaságtörténeti monográfia Magyarországon, mely kitér mind európai mind pedig észak-amerikai kérdésekre. A kötet Balla azon munkái közé tartozik, mely visszhangot váltottak ki a tudományos világból. Komoróczy György írt egy rövid és kimért ismertetést a munkáról. Üdvözli a kezdeményezést, s bár úgy látja, hogy a kötet további kutatások ösztönzésre nem alkalmas, mégis „nagyon használható kézikönyv a művelt magyar olvasóközönség kezében.” A kötet hiányosságait abban vélte felfedezni, hogy „az államélet egészének felismerésében” illetve a „gazdasági és politikai összefüggések hátterét nem tudja kellőképpen bemutatni, de maguknak a gazdasági eseményeknek – teszi hozzá – a tisztán közgazdasági jelenségeknek megértését ez nem zavarja;”<sup>100</sup>

A munkában három részre osztotta a tárgyalt időszakot, az ipari forradalom, a gazdasági imperializmus és a tőkés termelési rend válsága időszakaira. Ez már tovább mutat kortársainál, de a gondolkodásmód abban is különbözik, hogy az Ipari Forradalom nem egy kizárólagosan angol történeti fogalom. Csupán „a brit szigeteken indult meg az úgynevezett ipari forradalom, melynek legalább akkora jelentősége van az emberiség gazdasági kialakulásában, mint a nagy francia forradalomnak a politikai életben.”<sup>101</sup> Ebből a mondatból

<sup>98</sup> Kenyeres Ágnes (Szerk.): Magyar életrajzi Lexikon. Akadémiai Kiadó, 1978-1991.

<sup>99</sup> Braun Róbert: A Liberalizmus története Balla Antal Könyve. In: Nyugat, 1927. Január. 16

<sup>100</sup> Komoróczy György: Balla Antal: A legújabb kor gazdaságtörténete. Budapest. In: Századok 1935. (5. évf.) 8. sz. 372-374. old.

<sup>101</sup> Balla Antal: 1932. 53.

mégsem szabad nagy általánosságokat levonni. Az ipari forradalom fejezete, három országot rejt magában: Angliát, Franciaországot és Oroszországot. Hátulról kezdve a sort az Orosz Birodalom a munkán belül elfoglalt helyét semmi sem magyarázza. A fejezet rávilágít ugyan, hogy 1812 után elkezdődtek a modernizációs kísérletek, ám hogy az író mivel magyarázná olvasójának a többi nagyhatalom hátrányát Oroszországhoz képest – számomra legalábbis – rejtve maradt. Franciaország esetében az 1789-es forradalmat emeli ki, mint fontos társadalmi átalakító, de a gazdaságot inkább hátráltató tényezőt. A korszak angol irodalmában megszokott Anglia-Franciaország összehasonlítás is felismerhető a munkában.

Előbbire rátérve az Ipari Forradalom e megközelítése a korábbi magyarországi recepcióhoz képest több rétegűnek mondható. Ahogy a munka bevezetőjében is írta: „Célom csupán az volt, hogy vezérfonalat nyújtsak, felkeltsem az érdeklődést a nagy időszerű kérdések iránt.”<sup>102</sup> Ez a feladat valóban elvégzettnek mondható, hiszen a Magyarországon korábban kiadott munkák többsége valamilyen speciális területét mutatták be a vizsgált korszaknak. Elég itt csak Földes közgazdasági szemléletére, Hollós József és Pfeifer Ignác technikátörténetére vagy mondjuk Marczali kései megközelítésére visszautalnom, egyik sem nevezhető történeti szempontból kikerekített koncepciónak, hiszen az első kettő elsősorban a közgazdaság és a szociológia történetiszemléletéből táplálkoztak, míg az utóbbi kevésbé részletezte a tárgyalt eseményeket, és főleg a világháború eseményeire reflektált. Balla ellenben alapvetően Toynbee gondolkörére támaszkodva (azt valamelyest túlhaladva), de már az újabb szakirodalommal kiegészítve készítette el munkáját. A két mű között alapvetően öt területen fedezhető fel lényeges különbség. Az első és talán legfontosabb egy rövid bekezdés, melyben Balla Anglia földrajzi adottságait és az abból származó előnyeit vezeti le.<sup>103</sup> A földrajzi látószög, ebben a munkában a legkiemelkedőbb Magyarországon. Hangsúlyozza a sziget adottságát ásványkincsekben és hangsúlyt fektet időjárási viszonyokra is. A másik ilyen terület az Ipari Forradalom szélesebb kontextusba való helyezése melyet fentebb már említettem. Mivel a kötet Európa és Észak-Amerika gazdaságtörténetével foglalkozik a többi országgal való összehasonlítás eleve adott. Ráadásul megjelenik az angol gyarmatbirodalom szerepe is, mely jelentősen színesíti a kötet tartalmát. Harmadik pontként az Ipari Forradalom elemzések kapcsán megjelenő hármas csoporton való túllépését lehet megemlíteni. Malthus, Ricardo és Smith elemzése központi helyet foglal el Toynbee munkájában. Balla sem hagyta ki őket, ám ezek mellé helyezte Robert Owen életművének egy rövidebb elemzését illetve John Stuart Mill szociális értekezéseinek bemutatását. Negyedik

---

<sup>102</sup> Balla Antal: 1932. 6.

<sup>103</sup> Balla Antal: 1932. 55

ilyen különbségként a kommunizmus kérdésének megközelítését lehet megemlíteni. Toynbee és Balla két különböző korszakban éltek, ennek megfelelően viszonyultak a marxi ideológiák hasznosságához a munkásság életkörülményeinek vizsgálatakor. Az alap feltevés meglehetősen hasonló, de míg előbbi, a jövőben látja a politikai eszme fontosságát ami a munkások életkörülményeinek javítására szolgál, utóbbi szerint ezek a gondolatok a múltban hasznosak voltak ebben a tekintetben, a kötet megírása idején a mozgalom már a múlté, a marxizmus jövője pedig kifürkészhetetlen.<sup>104</sup> Az eltérések közül munkásmozgalmak jelentősége az utolsó. A két munkában alapvető fontosságú a téma. Balla koncepciójában talán a kérdés mégis fontosabb, hiszen több mozgalmat is bemutat. A különbségek, ahogy már jeleztem inkább a Toynbee féle gondolatmenet evolúciójából fakadnak, mint annak megkérdőjelezéséből. Ezt a kapcsolatot az is alátámasztja, hogy az Ipari Forradalom általános értelmezéséhez főleg olyan angol írók munkáit használta fel, akik elsősorban a történeti szempontból való megközelítést részesítették előnyben.<sup>105</sup> Az felhasznált munkákból így az következik, hogy a szakember által konstruált kép részben a 19. század eleji angliai eredményeknek feleltethető meg. Mely nem biztos, hogy felkészületlenségéből fakad, sokkal valószínűbb, hogy az író nem tudott frissebb munkákhoz hozzáférni, hiszen ekkor még sem nem volt a tudományos akadémia tagja, sem pedig egyetemi alkalmazásban nem állt.

A szűkebb értelemben vett történész közösségen belül Hajnal István volt az, aki számottevő módon tett hozzá a recepcióhoz. Igaz meg kell jegyeznem, hogy tudományos gondolatvilágát a szociológia is nagymértékben befolyásolta. Ez a szemlélet az Ipari Forradalom feldolgozásában is látszik éppen ezért a két tudomány határmezsgyéjére helyezném az ő értelmezését. Életművének egyes állomásai egybeesnek az Ipari Forradalom magyarországi recepciójának kérdésével, mellyel nem lépett ki a korábbi munkák hagyományaiból. Két nagyobb területet lehet itt megneveznem. Az egyik a technikatörténet, a másik az a szabályrendszer, ami a személyek szokásszerű és okszerű viselkedésére alapozza a társadalomszerkezet átalakulását. Hajnal István ezen elméletét nálam sokkal hozzáértőbb kutatók már többször elemezték, így ennek bővebb kifejtésétől most eltekintek.<sup>106</sup> Dolgozatomhoz elég csupán annyi, hogy a történelem mozgatórugója ebben a szemléletben a társadalom amely – sohasem vegytiszta értelemben – e dimenziók körül mozog. A személy adott cselekvését, életét befolyásoló döntéseket a társadalmi hagyományok vagy a társadalom

---

<sup>104</sup> Balla Antal: 1932. 106-107.

<sup>105</sup> Többek között: Roger E. James: *The Industrial and Commercial History of England*, London. 1896. vagy Henry de Belteger Gibbins: *Industry in England*. New York, 1897. Gibbinsről röviden: Rondo Cameron: 1998.206-208. továbbá Rondo Cameron 1996. 110

<sup>106</sup> Újabban: Kovács Gábor: Szokásszerű és okszerű társadalom. In: *Világosság*, 2000/2. 3-22

átalakulásnak hatásai irányítják. Az elméletet az Ipari Forradalom folyamataira is alkalmas, hiszen Hajnal *Az újkor története* című munkájában erre építi fel az angol társadalmi és gazdasági változásokat.<sup>107</sup>

„Egy felső szervezet alakult ki tehát az angol gazdasági életben, a dolgoztató szakszerűség. Az erőnek roppant társadalomszerkezeten kell keresztülmenniök, hogy érvényesüljenek; s kénytelenek ily nagy szervezeteket fenntartani, hogy versenyképesen dolgozhassanak a modern világban. Anglia népe hatalmasan szaporodik; s mégis bizonyos, hogy a legkisebb ember életszintje is emelkedik a régi időkhöz képest. A szervezetbe kényszerített erő: a természet erői is így válnak hasznossá a gépek korszakában. Előbb a szervezet, csak aztán lehet hasznossá az erő. A XVIII. század második felének angol ipari forradalma nem a gépekkel kezdődött, hanem a társadalomnak nagy, üzemi, célokra beállított munkaszervezetekké való alakulásával. A jövő gépek alkatrészei előbb emberekből állottak s amikor a munkát annyira célszerűsítették, hogy az emberek már nem is mint élő személyek szerepeltek, hanem mint kiszámítható mozdulatok és funkciók, akkor önthették át anyagotlan szervezetekbe a munkaüzemüket.”<sup>108</sup> E hosszabb idézet, nem szolgál egyebet, minthogy bemutassa Hajnal Ipari Forradalom koncepciójának magját. A gépek ekkor még nem domináltak annyira, mint később írt munkáiban. Ellenben a fentebb említett társadalmi motor mindenképpen látszik az idézetből. Ez a társadalom, a parasztság gondolatmenetét is magyarázza. A bekerítések a 18. század elején még nem okoztak nagy problémát a mezőgazdaságból élő lakosságnak. Legalábbis nem akkorát, hogy elköltözzenek otthonaikból, ahova a társadalmi gyökerek kötötték őket. A közösségből való kimozdulás ellen úgy védekeztek, hogyha kellett munkát vállaltak egy vállalkozónál, így anyagi forráshoz jutottak, de életmódjukat és a jövőre vonatkozó számításait megtarthatták. A modern üzemekben ezt már nem tehették volna meg. Hajnal szerint a parasztok hiába jártak volna látszólag jobban gyáripar nyújtotta fizetésekkel, amikor ez az üzemforma – mivel főleg okszerűségre (profitra) törekedett – nem tudta, nem is akarta megteremteni azt az egzisztenciát mint a szűkebb paraszti környezet vagy a céhek biztosítottak. Ezért a vállalkozók kénytelenek voltak az üzemszervezetek ésszerűsítésére. E réteg is hasonlóan a korábbihoz két dologban gondolkodott egzisztenciában és generációkban. A céljuk egyszerű volt: a munkán megtakarítani a gépek segítségével.

Két területen következett be nagy változás. Az egyik a textilipar, ahol a találmányok fontossága kiemelkedő. Az ember munkagépek sorozatát alakította ki, azért, hogy ésszerűsítse

<sup>107</sup> Hajnal István: *Újkor története*. Révai Testvérek Irodalmi Intézet Rt. 1936.

<sup>108</sup> Hajnal István: 1936. 590.

a munkát. A fonó és szövőipar egymással versengve növelték feldolgozó kapacitásukat. Ám a természet erejének valódi hasznosítása az erőgépek területén került sor. „Munkagép és erőgép: az ember felszabadítása, a természetnek uralma alá hajtása, a kultúra áldásainak tömegtermeléssel való általánosítása” mondja majd később így folytatja: „Beiktatták a munkagépet, az erőgépet a kettőt egyesítették; a sebességben rejlő tömegtermelés megváltoztatta a világ képét.”<sup>109</sup> A termelés gyorsasága nem más mint az az okszerű racionalizáció mely az Ipari Forradalom mozgatórugójaként hatott. A gondolatvilágban egy ciklikus jelleg is megfigyelhető. A változások létrehozta új rendszer egy idő után átvette azt a szerepet, melyet régen az egzisztenciát nyújtó céhek adtak. Az okszerűből szokásszerű elemek alakultak ki.<sup>110</sup>

Hajnal munkásságában a technikatörténet később még inkább előtérbe került. Az író számára *Az újkor története* nem adott megfelelő lehetőséget arra, ami a tanulmányokon keresztül figyelhető meg. Vagyis, hogy Hajnal István az Ipari Forradalmat szélesebb történelmi háttérrel képzelte el. *A technika fejlődése* című munkájában a kőkorszaktól foglalja össze a technikai fejlődést egészen a 18. század végéig, melyben különösen nagy szerepet tulajdonít a vasmegmunkálásnak.<sup>111</sup> A szövegen nem hasonlítható a Hollós–Pfeifer féle technikatörténethez, hiszen két teljesen eltérő megközelítésről van szó. Hajnal mint társadalomtudós, Hollós-ék pedig mérnökökként kérdeztek rá bizonyos problémákra. Így előbbi felfogásában a találmányoknak főleg a társadalomra gyakorolt hatása illetve a társadalomnak a fejlődés bizonyos fokán elért technikai színvonal volt a vizsgálat tárgya. Utóbbiak esetében sem került ki teljesen a társadalmi aspektus a képből, de nem meglepő módon elemzésükben a műszaki fejlődés önmagában is kiemelésére került. Közös nevezőként pedig a hosszú időtartamra való beilleszkedést lehet megnevezi. Mind Hajnal mind pedig a Hollós–Pfeifer szerkesztőpáros alkalmazta illetve megengedte a módszert, melyben az őskortól indultak ki és nagy léptekkel haladtak a tárgyalt időszakuk felé.

#### **4.0. Az utóélet**

Végezetül egy bekezdés illetve egy munka erejéig szeretném reprezentálni a második világháborút követő években bekövetkezett változásokat. 1945-öt követő három éve alatt Hajnal tovább folytatta technikatörténeti munkásságát, amiben a recepció ki is merült. Ez az

---

<sup>109</sup> Hajnal István: 1936. 600-601.

<sup>110</sup> Hajnal István: 1936. 602.

<sup>111</sup> Hajnal István: *A technika fejlődése*. In: Glatz Ferenc: Hajnal István technika, művelődés. MTA Történettudományi Intézete, 1993. 141-155.

időszak tehát Standeisky Éva elméletével összeegyeztethető, mely szerint ez a periodizáció tekintetében egy elkülönülő időszakot jelent.<sup>112</sup> Ez a helyzet 1950-től megváltozott, ami ebben a recepcióban is jól kivehető. 1951-ben jelent meg az *A munkásosztály helyzete Angliában 1750-től napjainkig* című munka.<sup>113</sup> A cím Engels valószínűleg Friedrich Engels munkájára hajaz, melyet egyébként hivatkozásaihoz is felhasznált az író.<sup>114</sup> Az eredetileg német nyelven 1949-ben kiadott munka szerzője az a Jürgen Kuczinsky akit mind Breisach mind pedig Romsics az 1970-es évek Német Demokratikus Köztársaságának vezető társadalomtörténészeként említ.<sup>115</sup> A munka teljes egészében az *A tőkére* és az angol marxista történészekre támaszkodik. Ennek megfelelően elsősorban a mezőgazdaság és az ipari tényezőket tekinti kiemelendőnek az Ipari Forradalom fejezetében. Megjelennek a munkásmozgalom harcának szentelt részek is, melyek úgy gondolom, beleillenek a világháború utáni közép és kelet-európai történetírás narratívájába.<sup>116</sup> Ennek megfelelően a Sztálinra való hivatkozás és a „vörös farok” jelensége egyaránt megtalálható Kuczynski-nél, mely hasonlóan tovább él majd a magyarországi irodalomban legalább az 1970-es évekig. Ettől függetlenül, a mű a munkásokra vonatkozó életmódszámításokat is tartalmaz, méghozzá olyan részletességgel, mely addig nem volt megtalálható a magyarországi irodalomban.

## 5.0. Tapasztalatok és az összkép

Szakdolgozatomban a brit Ipari Forradalom magyarországi recepcióját kíséreltem meg bemutatni. Munkám befejeztével úgy gondolom, le kell írnom a kutatás alatt szerzett tapasztalatokat és az eredményeimet – ha röviden is de – összegeznem kell.

A feladat nagyságát és mélységét az jelzi, hogy a harminc oldalas tanulmány az eredeti terveim szerinti, 20. század egész recepciójára kiterjedő kutatás bevezető fejezetéből terebélyesedett egy MA szakdolgozat méreteire. Ez elsősorban annak köszönhető, hogy a téma elég rugalmasnak bizonyult ahhoz, hogy a kezdeti források felkutatása után elkezdett írásfázis alatt előkerült újabb és újabb kötetek feldolgozása bekerülhessen a rendszerbe. Illetve, hogy a történeti munkák mellett vizsgálódásomat kiterjesztetem egyes közgazdasági és

---

<sup>112</sup> Standeisky Éva: Tétova újraértelmezések Magyarország második világháborút követő éveit a rendszerváltozás utáni történetírásban. In: Erős Vilmos – Takács Ádám (Szerk.): Tudomány és ideológia között tanulmányok az 1945 utáni magyar történetírásról. ELTE Eötvös Kiadó, 2012. 134-150.

<sup>113</sup> Jürgen Kuczynski: *A munkásosztály helyzete Angliában 1750-től napjainkig*. Szikra Kiadó, 1951.

<sup>114</sup> Friedrich Engels: *A munkásosztály helyzete Angliában*. Szikra Kiadó, 1954.

<sup>115</sup> Ernst Breisach: 2004. 393; Romsics Ignác: 2011. 214.

<sup>116</sup> Ennek magyarországi vonatkozásairól: Valuch Tibor: *Munkás – társadalom – történet* Közelítések és fogalmi kérdések. In: *Korall Társadalomtörténeti folyóirat* 49. 13. évf. (2012). 5-16. 6-7.

szociológiai kötetekre is, annak érdekében, hogy össze lehessen hasonlítani a három tudományág eredményeit. A kapott eredményt a pointillista festészet képeihez tudnám hasonlítani. Ennek a festészeti stílusnak az a különlegessége, hogy úgy alkot egy nagy egész képet, hogy az valójában sok, közelről nézve egymástól elkülönülő pontból áll össze. A szakdolgozatomban egy-egy pont egy-egy adott munkát jelent, melyek önmagukban is mikrovilágokat alkotnak. Erre a szintre érkezve az alap feltevésemm mely szerint nem található két ugyanolyan fogalom beigazolódott. A színskála azonban minden várakozásomat felülmúlta, hiszen a munkák írói mind belevitték saját személyiségüket az általuk írt munkákba.

A teljes kép szerint Magyarországon az Ipari Forradalom ábrázolása a 20. század első felében alapvetően az Arnold Toynbee által kidolgozott elmélet fonalát követte egészen a század közepéig. Úgy, hogy bizonyos esetekben a közgazdaságtan és a szociológia történelemszemléletén keresztül átszűrődött az Abton Payson Usher féle interpretáció is. Az azonban, hogy ez közvetlen átvétel lett volna számomra kétséges. E mellett pedig felbukkantak a marxi értelmezéssel rokonítható kötetetek is, melyek valójában majd csak a század második felétől kerülnek előtérbe.

A bevezetőmben felvetett kérdésre ezek alapján ki lehet jelenteni, hogy egyértelmű, hogy a történészi álláspont, vagyis az „egy új korszak kezdete” csak a két világháború között lett domináns, még az Ipari Forradalmat a gazdasági erők hosszú időtartamra való berendezkedését figyelembe vevő értelmezések a dualizmus utolsó évtizedeiben voltak jellemzőek

## **6.0.Tartalomjegyzék:**

|                                                                                                       |    |
|-------------------------------------------------------------------------------------------------------|----|
| <b>1.0 Bevezetés</b>                                                                                  | 2  |
| <b>2.0. A dualizmus utolsó másfél évtizedének recepciója.</b>                                         | 5  |
| 2.1. Az Ipari Forradalom értelmezései az angol nyelvű irodalomban                                     | 5  |
| 2.2. Az Ipari Forradalom magyarországi recepciója a dualizmus utolsó évtizedeiben.<br>(kb. 1895-1920) | 10 |
| <b>3.0. A két Világháború közötti Ipari Forradalom kép</b>                                            | 19 |
| 3.1. Régi és új értelmezési keretek, a vita „megszilárdulása”<br>az angol nyelvű irodalomban          | 19 |
| 3.2. A magyarországi recepció a két világháború között.                                               | 22 |
| <b>4.0. Az utóélet</b>                                                                                | 31 |
| <b>5.0. Tapasztalatok és az összkép</b>                                                               | 32 |
| <b>6.0. Tartalomjegyzék</b>                                                                           | 34 |
| <b>7.0. Irodalomjegyzék</b>                                                                           | 35 |

## 7.0. Irodalomjegyzék

### 7.1. Idegen nyelvű irodalom:

1. Adams, Herbert B. (Ed.): Johns Hopkins University Studies in Historical and Political Science, Baltimore, 1889.
2. Allen, Robert C.: Global Economic History A Very Short Introduction. Oxford University Press, 2011.
3. Allen, Robert C.: The British Industrial Revolution in Global Perspective. Cambridge University Press. 2009.
4. Ashley, Sir Wiliam: The Economic Organization of England an Outline History. London, 1914.
5. Ashley, Sir William: An Introduction to English Economic History and Theory, London 1888.
6. Berend, T Iván: Economic History of Nineteenth Century Europe Diversity and Industrialization. Cambridge University Press. 2013.
7. Clapham John Harold: An Economic History of Modern Britain, The Early Raiway Age 1820-1850.
8. Clapham, John Harold: Economic Changes. In: Cambridge Modern History X. Cambridge University Press, 1908.
9. Floud Roderick: An Introduction to Quantitative Methods for Historians, Methuen & Co Ltd, London. 1973.
10. Gibbins Henry de Belteger: Industry in England. New York, 1897.
11. Greasley, David – Oxley, Les: Clio and the Economist: Making Historians Count. In: David Greasley, Les Oxley (Ed.): Economics and History, Survey in Cliometrics. Wiley-Backwell, Chichester, 2011. 1-20.
12. Hill, P.: The British Economic and Social History. London. 1700-1964.
13. James, Roger E.: The Industrial and Commercial History of England, London. 1896.
14. Macintyre, Stuart – Maiguashca, Juan – Pók, Atilla (Ed.): The Oxford History of Historical Writing, Volume 4.Oxford University Press, 2011.
15. Marx, Karl: Das Kapital, 1867.
16. Meredith, H. O.: Outlines of the Economic History of England Study in Social Developement. London, 1908.
17. Mokyr, Joel (Ed.): Economic of Industrial Revoultion. Rowman & Littlefield Publishers. 1985.
18. Montague, F. C: Arnold Toynbee. Baltimore, 1889.
19. Morton, L.: A People's History Of England. London 1938.
20. Nicholson, Joseph Shield: The British Economists. In: Cambridge Modern History X. Cambridge University Press, 1908.
21. Payson, Abton: An Intoduction to the Industrial History of Britain, Houghton Mifflin . 1920.
22. Porter, Roy: English Society in the Eighteenth Century. Pelican Books. 1982.
23. Seeley, J. R.: The Expansion of England, Two Courses Lectures. Boston, 1905.
24. Thompson, James: History of Historical Writng II The Eighteenth and the Nineteenth Centuries. Macmillan, 1942. 241.
25. Toynbee, Arnold: Lectures on the Industrial Revolution in England, London. 1884.
26. Trevelyan, G. M.: A Shortened History of England, Pinguin Books, New York, 1942.
27. Trevelyan, G. M.: English Social History A Survey of Centuries, Chaucer to Queen Victoria. Longman, 1946.
28. Trevelyan, G. M.: British History of the 19. Century 1782-1900, London, 1922.

29. Várdy, Steven Bela: The Economic History School: Its Birth and Developement. In: Béla Várdy, Steven Bela Várdy: Clio's Art in Hungary and Hungarian America. East European Monographs. Distributed by Columbia University Press. 1985.

## **7.2. Angol nyelvű cikkek recenziók:**

1. Bezanson , Anna: The Early Use of the Term of Industrial Revolution. In: Quarterly Journal of Economics 36. 1922. 343-349.
2. Cameron , Rondo: The Pitfalls of Terminology in Economic History: The Case of 'Industrial Revolution'. In: Buza János – Csató Tamás – Gyimesi Sándor (Szerk.): A gazdaságtörténet kihívásai Tanulmányok Berend T. Iván 65. születésnapjára. Budapest. 1996.

## **7.3. Magyar nyelvű irodalom:**

1. Andorka Rudolf: Bevezetés a szociológiába. Osiris Kiadó, 2006. 90-9.
2. Balla Antal: A legújabb kor gazdaságtörténete, Budapest, 1937.
3. Balla Antal: A Legújabb kor világtörténete, Budapest, 1932.
4. Balla Antal: Budapest szerepe Magyarország történelmében. Budapest Székesfőváros Házinyomdája, 1933.
5. Balla Antal: II. Rákóczy Ferenc. Budapest 1942.
6. Balla Antal: Liberalizmus története. Budapest, 1926.
7. Barker, Vernon Duckeworth: Az angol civilizáció története múlt és jelen. Budapest, Magyar Szemle Társaság, 1931.
8. Bekker Zsuzsa (Szerk.): Magyar Közgazdasági Gondolkodás. Aula Kiadó 2002.
9. Berend T Iván: Economic History of Nineteenth Century Europe Diversity and Industrialization. Cambridge University Press. 2013.
10. Boross László: Marczali Henrik: Világpolitika és világ gazdaság. In Nyugat, 1918, 5
11. Breisach, Ernst: Historiográfia. Osiris Kiadó, 2004, 316.
12. Cameron, Rondo: A világ gazdaság rövid története a kőkorszaktól napjainkig. Talentum Kft. 1998.
13. Erős Vilmos: Szellemtörténettől a népiségtörténetig tanulmányok a két világháború közötti magyar történetírásról. Debreceni Egyetem Kiadó, 2012.
14. Földes Béla: Társadalmi gazdaságtan elemei I. Budapest, 1898.
15. Földes Béla: Társadalmi gazdaságtan elemei II. Budapest, 1899
16. Glatz Ferenc (Szerk.): Hajnal István technika, művelődés. MTA Történettudományi Intézete, 1993.
17. Hajnal István: Egyetemes történet négy kötetben az újkor története. Révai Testvérek Irodalmi Intézet Rt. 1936.
18. Halász Sándor– Mandelló Gyula (Szerk.): Közgazdasági lexikon: közgazdasági ismeretek tára három kötetben II. kötet. Pallas Irodalmi és Nyomdai Részvénytársaság. 1900.
19. Heller Farkas: Közgazdasági Lexikon. Budapest. Grill kiadó, 1937.
20. Hobsbawm, Eric: *A forradalmak kora. 1789–1848.* Kossuth Könyvkiadó, Budapest. 1988
21. Hollós József, Pfeifer Ignác (Szerk.): A technika vívmányai az utolsó száz évben Budapest, Atheanaeum Irodalmi és Nyomdai Részvénytársulat. 1907.
22. Kenyeres Ágnes (Szerk.): Magyar életrajzi Lexikon. Akadémiai Kiadó, 1978-1991.
23. Kövér György: Iparosodás agrárországban, Gondolat Kiadó, 1982.
24. Kuczynski, Jürgen: A munkásosztály helyzete Angliában 1750-től napjainkig. Szikra Kiadó, 1951.
25. Landes, David S. : Az elszabadult Prométheusz, Gondolat Kiadó, 1986.

26. Láng Lajos: Vámpolitika az utolsó száz évben. Politzer, 1904.
27. Litván György (Szerk.): Jászi Oszkár naplója 1919-1923. Budapest, 2001.
28. Malthus, Thomas Robert: Tanulmány a népesedés törvényéről. Politzer, 1902.
29. Marczali Henrik: Nagy Képes Világtörténet XI. Babits Kiadó, 2001.
30. Marczali Henrik: Világpolitika és Világgazdaság Világpolitika. Budapest : Pallas, 1918.
31. Marx, Karl: A tőke a közgazdaságtan bírálata. Wien, Verlag Julias Fischer. 1921.
32. Marx, Karl: A tőke I, Szikra Kiadó, 1955.
33. Mokyr, Joel: A gazdaság gépezete technológiai kreativitás és gazdasági haladás. Nemzeti Tankönyvkiadó, 2004.
34. Morton, L.:Az angol nép története II. kötet. Hungaria Hírnyomda Rt. Budapest. (kiadás éve nélkül)
35. Romsics Ignác: Clio Büvöletében magyar történetírás a 19-20. században – nemzetközi kitekintéssel. Osiris Kiadó, 2011.
36. Stein Lajos (Szerk.): A társadalom az emberiség művelődésének és gazdasági életének fejlődése. Atheanaeum Irodalmi és Nyomdai Részvénytársulat. 1908.
37. Thompson, E. P.: Az angol munkásosztály születése. Osiris Kiadó 2006.
38. Toynbee, Arnold: Anglia gazdasági forradalma. Politzer, Budapest, 1909.

#### **7.4. Magyar nyelvű tanulmányok, recenziók:**

1. Acsády Ignác: Földes Béla: A társadalmi gazdaságtan elemei. In:Magyar Gazdaságtörténeti Szemle 1898.
2. Acsády Ignác: Magyar gazdaságtörténet feladatai. In Magyar Gazdaságtörténeti Szemle, 1895. 2. sz. 137-158.
3. Allen, Robert C.: Agrárfundamentalizmus és az angol mezőgazdaság fejlődése. In.: Világtörténet 1991/ ősz-tél, 52–58
4. Bekker Zsuzsa, Hild Márta: Közgazdaságtan a két világháború között. In: Bekker Zsuzsa: Bekker Zsuzsa(Szerk.): Magyar Közgazdasági Gondolkodás. Aula Kiadó 2002. 514- 515.
5. Bolgár Elek A szociológia fejlődése és irodalma Magyarországon. In: Litván György, Szűcs László (Szerk.): A szociológia első magyar műhelye I. Gondolat, Budapest, 1973.
6. Braun Róbert: A Liberalizmus története Balla Antal Könyve. In: Nyugat, 1927. Január. 16
7. Dékány István: Gazdaság- és társadalomtörténet. In: Hóman Bálin(Szerk.): A történetírás új útjai. Magyar Szemle Társaság. 1931.
8. Erős Vilmos: A magyar történetírás a dualizmus korában. In Valóság 2012. 2 sz, 24. 23-40.
9. Komoróczy György: Balla Antal: A legújabb kor gazdaságtörténete. Budapest. In: Századok 1955. (5. évf.) 8. sz. 372-374. old.
10. Kovács Gábor: Szokásszerű és okszerű társadalom. In: Világosság, 2000/2. 3-22
11. Kövér György: A gazdaságtörténet-írás újabb útjai. In: Bódy Zsombor, Ö. Kovács József (Szerk.): Bevezetés a Társadalomtörténetbe. Budapest, Osiris Kiadó, 2006. 283-303.
12. Madarász Aladár: A német történeti iskola. In: Bekker Zsuzsa (Szerk.): Magyar Közgazdasági Gondolkodás. Aula Kiadó 2002. 768-777.
13. Madarász Aladár: Kameralizmus, történelmi iskola, osztrák gazdaságtan három vázlat a német és osztrák közgazdasági diskurzus történetéből. Közgazdasági Szemle, 49. 2002. október 838-857.
14. Saád József: Magyar szociológia-története: minek a története? Vázlat a magyar társadalomtani-szociológiai gondolkodás 1945 előtti történetéről. In: Replika 1996. 22-23.sz 161-171;

15. Sipos Béla: Heller Farkas tudományos pályafutása és irodalmi munkássága In: Mihalik István (Szerk.): Magyar Közgazdászok Arcképvázlatai. 1990.
16. Ständeisky Éva: tétova újraértelmezések Magyarország második világháborút követő évei a rendszerváltozás utáni történetírásban. In: Erős Vilmos –Takács Ádám (Szerk.): Tudomány és ideológia között tanulmányok az 1945 utáni magyar történetírásról. ELTE Eötvös Kiadó, 2012. 134-150.
17. Valuch Tibor: Munkás – társadalom – történet Közelítések és fogalmi kérdések. In: Korall Társadalomtörténeti folyóirat 49. 13. évf. (2012). 5-16.